

ΠΑΝΤΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΑΣ

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
«ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΕΠΙΣΤΗΜΗ ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΑ»

ΚΑΤΕΥΘΥΝΣΗ: ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΕΠΙΣΤΗΜΗ

Παναγιώτα Ροπόκη

ΑΜ: 1112Μ020

**Ο SCHUMPETER ΚΑΙ Η ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ ΩΣ ΜΕΘΟΔΟΣ
ΜΙΑ ΚΡΙΤΙΚΗ ΑΠΟΤΙΜΗΣΗ**

ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

ΕΞΕΤΑΣΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ

1. Αναπληρωτής Καθηγητής, Ανανιάδης Γρηγόριος (Σύμβουλος Σπουδών)
2. Καθηγητής, Αγγελίδης Εμμανουήλ
3. Επίκουρος Καθηγητής, Κωνσταντακόπουλος Σταύρος

ΑΘΗΝΑ
2014

Περιεχόμενα

1. Εισαγωγή.....	3
2. Η κοινωνική θεωρία του Schumpeter.....	6
Νεοκλασική οικονομική θεωρία vs θεωρία οικονομικής ανάπτυξης.....	7
Μεθοδολογικός ατομισμός.....	11
Ιστορικό πλαίσιο.....	14
Καπιταλισμός, Σοσιαλισμός και Δημοκρατία.....	19
3. Η θεωρία της δημοκρατίας.....	31
Η θεωρία του ανταγωνισμού των ελίτ.....	35
Περιορισμοί και συνέπειες της δημοκρατίας.....	41
Οι προϋποθέσεις της δημοκρατικής μεθόδου.....	47
4. Κριτική αξιολόγηση.....	53
5. Συμπεράσματα.....	71
6. Βιβλιογραφία.....	75

1.Εισαγωγή

Αντικείμενο της παρούσας εργασίας είναι η κριτική αξιολόγηση της θεωρίας της δημοκρατίας του Schumpeter, όπως παρουσιάζεται στο έργο του *Καπιταλισμός, Σοσιαλισμός και Δημοκρατία*. Πιο συγκεκριμένα θα επιχειρήσουμε να προσεγγίσουμε τα κεντρικά σημεία που συνθέτουν την δημοκρατική θεωρία του Schumpeter και έπειτα να αναζητήσουμε την ύπαρξη δυνατοτήτων προέκτασης του έργου του. Προϋπόθεση της μελέτης αυτής είναι η εξέταση της γενικότερης πολιτικής φιλοσοφίας και κοινωνικής θεωρίας του Schumpeter, καθώς το πρόβλημα της δημοκρατίας εντάσσεται στο πλαίσιο ενός γενικότερου επιχειρήματος που αφορά τον μετασχηματισμό των κοινωνικοοικονομικών δομών του καπιταλιστικού συστήματος και την συνεπακόλουθη ανάπτυξη του σοσιαλισμού.

Ο Schumpeter πραγματεύεται τη διαμόρφωση μιας εμπειρικά βασισμένης θεωρίας περί δημοκρατίας, η οποία αντιπαράκειται πλήρως στην κλασική δημοκρατική παράδοση. Εισάγει ένα νέο θεωρητικό μοντέλο, που λειτουργεί κατά τα πρότυπα της αγοράς και μεταφέρει τους νόμους της οικονομίας στο πεδίο της πολιτικής και τις πρακτικές της δημοκρατικής διακυβέρνησης. Ο Schumpeter επαναπροσδιορίζει, έτσι, τη φύση και τις λειτουργίες της δημοκρατίας, ορίζοντάς την ως μια θεσμική οργάνωση για την επίτευξη πολιτικών, νομοθετικών και διοικητικών αποφάσεων, μέσω της ανάθεσης σε μεμονωμένα άτομα της δύναμης να αποφασίζουν για δημόσια θέματα ως αποτέλεσμα των ανταγωνιστικών διαδικασιών για την απόκτηση των ψήφων του λαού.

Η δημοκρατική θεωρία του Schumpeter αποτέλεσε μια καινοφανή προσέγγιση της φύσης και των λειτουργιών της δημοκρατίας κατά το πρώτο μισό του 20^{ου} αιώνα και άσκησε τεράστια επίδραση στην μετέπειτα διαμόρφωση και εξέλιξη των δημοκρατικών θεωριών. Η μεγαλύτερη συνεισφορά του έργου του έγκειται στον προβληματισμό που προκαλεί και που μπορεί να οδηγήσει στον επαναπροσδιορισμό της πολιτικής μας ταυτότητας.

Η επιλογή του αντικείμενου, λοιπόν, βασίστηκε στο ιδιαίτερο ενδιαφέρον που αναμφίβολα παρουσιάζει η δημοκρατική θεωρία του Schumpeter και κυρίως

στην πνευματική κινητοποίηση που μπορεί να επιφέρει. Βασική ιδέα που διατρέχει ολόκληρη την εργασία είναι ότι σε έναν κοινωνικό σχηματισμό οι νόμοι που ρυθμίζουν τον ηθικό και κοινωνικό βίο των ανθρώπων δεν είναι πάντα οι νόμοι της αγοράς. Θεωρούμε ότι η κρισιμότητα των καιρών διαμορφώνει την ανάγκη να επαναξιολογήσουμε τον ρόλο μας ως πολίτες και να αναδιαπραγματευτούμε την σύγκρουση που ολοένα και μεγαλώνει σε μια κοινωνία που θέτει ως στόχο την αφθονία έναντι της συλλογικότητας και της κοινωνικής αλληλεγγύης.

Η δημοκρατία ως μέθοδος αντιστοιχεί σε ένα κυρίαρχο θεωρητικό μοντέλο που περιγράφει επαρκώς τον τρόπο λειτουργίας του ισχύοντος πολιτικού συστήματος των σύγχρονων δυτικών φιλελεύθερων κρατών. Στην παρούσα εργασία θα επιχειρήσουμε να αναδείξουμε τις αδυναμίες αυτού του μοντέλου, οι οποίες θέτουν υπό αμφισβήτηση την περιγραφική και δικαιολογητική του επάρκεια και να αναζητήσουμε δυνατότητες αναδιαμόρφωσης του πολιτικού συστήματος και διεύρυνσης της πολιτικής συμμετοχής.

Δομή

Η δομή του παρόντος εγχειρήματος καθορίστηκε από το ερευνητικό αντικείμενο και συγκροτείται από τρία θεματικά μέρη.

Το πρώτο μέρος αποτελεί μια προσπάθεια σύντομης επισκόπησης της κοινωνικής θεωρίας του Schumpeter, όπως προκύπτει από ένα μεγάλο μέρος του επιστημονικού του έργου. Ειδικότερα θα αναφερθούμε:

- στη *θεωρία της οικονομικής ανάπτυξης*, η οποία διαφοροποιείται από τη νεοκλασική οικονομική θεωρία και στον ρόλο του *νεωτεριστή επιχειρηματία*
- στις *συνθήκες* μέσα από τις οποίες αναδύθηκαν τα κεντρικά ερευνητικά ερωτήματα που πραγματεύεται στο έργο του *Καπιταλισμός, Σοσιαλισμός και Δημοκρατία*

- στις διαδικασίες *μετασχηματισμού* των κοινωνικοοικονομικών δομών του *καπιταλιστικού συστήματος* και τη σχέση του με το *σοσιαλισμό* και τη *δημοκρατία*

Στο δεύτερο μέρος αποδομείται η *θεωρία της δημοκρατίας*, ως η διαδικασία ανάδειξης της πολιτικής ηγεσίας μέσα από τον ανταγωνισμό των ελίτ, ενώ στο τρίτο και τελευταίο μέρος επιχειρείται μια *κριτική αξιολόγηση* της δημοκρατικής θεωρίας του Schumpeter.

Κλείνοντας, θα ήθελα να ευχαριστήσω τον επιβλέποντα την ερευνητική αυτή απόπειρα Γρηγόρη Ανανιάδη για την ανεξάντλητη υπομονή και επιμονή του αλλά και για την πνευματική του συμβολή και καθοδήγηση.

2.Η Κοινωνική Θεωρία του Schumpeter

Ο Joseph Alois Schumpeter γεννήθηκε το 1883, στην πόλη Triesch της τότε Αυστροουγγρικής Αυτοκρατορίας και σημερινής Τσεχίας. Παρά την ιδιαίτερα επιτυχημένη ακαδημαϊκή του καριέρα ως οικονομολόγος στην Ιαπωνία, τη Γερμανία και κυρίως στην Αμερική, θα λέγαμε ότι η οικονομική του θεωρία δεν κατάφερε να συγκεντρώσει το ενδιαφέρον που ίσως της αναλογούσε, και που ο ίδιος πάντως επιθυμούσε διακαώς. Αντιθέτως φαντάζει πράγματι παράδοξο το γεγονός ότι μνημονεύεται κυρίως για τη συνεισφορά του στην κοινωνική θεωρία, λόγω της συστηματικής του ενασχόλησης με την θεωρητική προσέγγιση των κοινωνικών ζητημάτων και την εξέταση των αναλυτικών φάσεων της οικονομικής ανάπτυξης και των μετασχηματισμών των σύγχρονων κοινωνικών δομών.

Πράγματι η κοινωνική θεωρία φαίνεται να διατρέχει το έργο του Schumpeter στο σύνολό του και μάλιστα να συζευγνύεται με την οικονομική με τόσο εκλεπτυσμένο τρόπο που τα όρια μεταξύ των δυο θεωρητικών πεδίων γίνονται ασαφή. Όντας άλλωστε βαθιά επηρεασμένος από τον Max Weber και την ιδέα της «κοινωνικής οικονομικής» [Sozialökonomik],¹ συμφωνούσε και ο ίδιος ότι η οικονομική επιστήμη οφείλει πριν και πάνω απ' όλα να είναι μια ευρεία επιστήμη, η οποία να αντλεί στοιχεία τόσο από το πεδίο των οικονομικών αλλά και από την κοινωνιολογία και την ιστορία.² Αξίζει να σημειωθεί ότι αυτό που είχε στο μυαλό του ο Weber ήταν μια εκτεταμένη σφαίρα οικονομικής ανάλυσης, που θα μπορούσε κατά κάποιο τρόπο να συμπεριλάβει τόσο την οικονομική θεωρία, όσο και τα πεδία της οικονομικής ιστορίας και οικονομικής κοινωνιολογίας.³

Η συνολική θεώρηση του Schumpeter για την οικονομία εμπεριέχει μια εμβριθή και αναπόσπαστη του όλου εγχειρήματος κοινωνιολογική ανάλυση, που έχει εμπνεύσει μια σειρά νέων ερευνών στις κοινωνικές επιστήμες, οι

¹ Richard Swedberg, «Introduction, The Man and His Work», στο R. Swedberg (επιμ.), *Joseph A. Schumpeter, The Economics and Sociology of Capitalism*, Princeton University Press, Princeton, New Jersey 1991, σ. 32.

² Αυτ., σ. 46.

³ Αυτ., σ.32.

οποίες μάλιστα παρέχουν δυνατότητες διεύρυνσης του επιστημονικού εδάφους της κοινωνικής θεωρίας.

Πιο συγκεκριμένα βασιζόμενοι σε έναν αυστηρό διαχωρισμό μεταξύ κοινωνικής θεωρίας και κοινωνιολογίας ως δυο διαφορετικούς τομείς επιστημονικής ανάλυσης, με διαφορετικούς θεωρητικούς στόχους και μεθόδους, θα μπορούσαμε να υποστηρίξουμε ότι το έργο του Schumpeter περιέχει στοιχεία συναφή και με τα δυο αυτά θεωρητικά πεδία. Ιστορικά μιλώντας, η κοινωνική θεωρία επιχειρεί να κατανοήσει και να ερμηνεύσει κοινωνικούς μετασχηματισμούς μεγάλης κλίμακας, όπως είναι η ανάπτυξη της καπιταλιστικής οικονομίας και η εγκαθίδρυση της κοινοβουλευτικής δημοκρατίας στην δυτική Ευρώπη και τη βόρεια Αμερική. Από την άλλη οι κοινωνιολογικές θεωρίες αφορούν την επιστημονική μελέτη, μέσω εμπειρικών ερευνών, της κοινωνικής προέλευσης, ανάπτυξης και οργάνωσης της σύγχρονης κοινωνίας.⁴

Υπό αυτούς τους όρους θα λέγαμε ότι το έργο του Schumpeter παρουσιάζει στοιχεία και από τις δύο – συχνά επικαλυπτόμενες – αυτές κατηγορίες, καθώς ο ίδιος συνηθίζει να συσχετίζει θεωρίες ανάπτυξης και προόδου, ή κρίσεων και παρακμής, που συνδέονται με τις μεγάλες κοινωνικές συγκρούσεις της εποχής του, ειδικά όσον αφορά το ζήτημα της μετάβασης από το καπιταλιστικό στο σοσιαλιστικό σύστημα.⁵

Νεοκλασική οικονομική θεωρία vs Θεωρία οικονομικής ανάπτυξης

Η νεοκλασική οικονομική θεωρία περιγράφει την οικονομική ζωή από τη σκοπιά της κυκλικής ροής και της τάσης του οικονομικού συστήματος προς

⁴ Harry F. Dahms, «From Creative Action to the Social Rationalization of the Economy: Joseph A. Schumpeter's Social Theory», *American Sociological Association*, τόμ. 13, τχ. 1, Μάρτιος 1995, σ. 2.

⁵ Αυτ., σ. 3.

μια θέση ισορροπίας⁶. Το έργο του Schumpeter, ωστόσο, διαφοροποιείται πλήρως από τη νεοκλασική θεωρία και τις στατικές δομές της θεωρίας της ισορροπίας, εισάγοντας την θεώρηση της οικονομικής ανάπτυξης ως *διατάραξη της ισορροπίας*, «ως μια αυθόρμητη και διακεκομμένη μεταβολή στα κανάλια της κυκλικής ροής», που πηγάζει από το ίδιο το σύστημα και δεν οφείλεται σε εξωγενείς μεταβλητές και η οποία πάντα μετατοπίζει την ήδη υπάρχουσα κατάσταση ισορροπίας.⁷

Ολόκληρο το έργο του Schumpeter διαπνέεται από την ιδέα της εξέλιξης των οικονομικών συστημάτων και του εγγενώς δυναμικού χαρακτήρα των διαδικασιών οικονομικής ανάπτυξης, γεγονός που τον καθιστά πατέρα της εξελικτικής οικονομικής θεωρίας. Για τον ίδιο ο καπιταλισμός «είναι από τη φύση του μια μορφή ή μέθοδος οικονομικής αλλαγής και δεν θα μπορούσε ποτέ να είναι, ούτε θα μπορούσε να γίνει, στατικός».⁸ Πρόκειται για μια εξελικτική διαδικασία, που δεν μπορεί να οφείλεται ούτε σε μια «ημιαυτόματη αύξηση του πληθυσμού και του κεφαλαίου ή στις ιδιοτροπίες των νομισματικών συστημάτων» ούτε στις αλλαγές του κοινωνικού και φυσικού περιβάλλοντος (πόλεμοι, επαναστάσεις, κ.ά.).⁹ Αντίθετα «η πρωταρχική ώθηση που θέτει και διατηρεί σε κίνηση τον καπιταλισμό»¹⁰ είναι η καινοτομία «η οποία επαναστατικοποιεί διαρκώς τη δομή της οικονομίας εκ των έσω, καταστρέφει αδιάκοπα την παλαιά και δημιουργεί συνεχώς τη νέα».¹¹ Οι καινοτομίες ως δυναμικό στοιχείο του καπιταλιστικού συστήματος ορίζονται ως η εφαρμογή νέων συνδυασμών και εμφανίζονται με την εισαγωγή νέων προϊόντων, νέων μεθόδων παραγωγής, με το άνοιγμα νέων αγορών, με την κατάκτηση νέων πηγών εφοδιασμού πρώτων υλών ή με τις νέες μορφές

⁶ Joseph A. Schumpeter, *The Theory of Economic Development, An Inquiry into Profits, Capital, Credit, Interest, and the Business Cycle* [1912/1934], Transaction, New Brunswick (U.S.A.) 1983, σ. 62.

⁷ Αυτ., σ. 64.

⁸ Joseph A. Schumpeter, *Καπιταλισμός, Σοσιαλισμός και Δημοκρατία*, μτφρ. Χρ. Τσαμπρούνης, επιμ. Μ. Ψαλιδόπουλος, Παπαζήση, Αθήνα 2006, σ. 97.

⁹ Αυτ.

¹⁰ Αυτ.

¹¹ Αυτ., σ. 98.

οργάνωσης της βιομηχανίας.¹² Για τον Schumpeter, λοιπόν, το δυνατό σημείο του καπιταλισμού δεν είναι η καλύτερη δυνατή κατανομή των ήδη υπάρχοντων πόρων αλλά η χρησιμοποίησή τους με διαφορετικό τρόπο για την παραγωγή νέων αγαθών.¹³ Οι επιχειρηματίες, εκείνοι που αναλαμβάνουν την εισαγωγή νέων συνδυασμών υλικών και δυνάμεων,¹⁴ δεν είναι εφευρέτες, δεν είναι δηλαδή αρμόδιοι να ανακαλύψουν ή να δημιουργήσουν νέες δυνατότητες, καθώς οι νέοι συνδυασμοί είναι πάντα παρόντες και συχνά γνωστοί σε όλους ή τουλάχιστον στους περισσότερους ανθρώπους. Δεν υπάρχει, λοιπόν, τίποτα να ανακαλυφθεί, χρειάζεται μόνο μια ηγεσία ικανή να οργανώσει και να ωθήσει μια βελτίωση της παραγωγής στην πράξη.¹⁵ Είναι επομένως ο παραγωγός – ή αλλιώς ο επιχειρηματίας – που εισάγει την οικονομική αλλαγή. Οι καινοτομίες δεν πραγματοποιούνται με τέτοιο τρόπο ώστε οι νέες ανάγκες να προκύπτουν αυθόρμητα στους καταναλωτές και στη συνέχεια να μεταβάλλεται η παραγωγή λόγω της πίεσης που αυτοί ασκούν.¹⁶ Στη θεωρία της οικονομικής αλλαγής του Schumpeter, οι καταναλωτές διδάσκονται ποια αγαθά να επιθυμούν,¹⁷ μετατοπίζοντας με αυτόν τον τρόπο τη θεμελιώδη δύναμη της οικονομικής ανάπτυξης στη δράση του επιχειρηματία.

Η θεωρία του *επιχειρηματία* αποτέλεσε το πλαίσιο αναφοράς μέσα από το οποίο ο Schumpeter προσπάθησε να αναλύσει τις θεμελιώδεις αλλαγές στην οργάνωση της οικονομικής δραστηριότητας και της καινοτομίας στον ανταγωνιστικό καπιταλισμό.¹⁸

Όπως ήδη αναφέρθηκε, ο επιχειρηματίας είναι αυτός που θα εισάγει τους νέους συνδυασμούς στην πράξη. Πρόκειται, λοιπόν, για μια καινοτομία προσωπικότητα. Είναι εκείνος που θα «κολυμπήσει ενάντια στο ρεύμα εάν

¹² Schumpeter, *The Theory of Economic...*, ό.π., σ. 66.

¹³ Αυτ., σ. 68.

¹⁴ Αυτ., σ. 75.

¹⁵ Αυτ., σ. 88.

¹⁶ Αυτ., σ. 65.

¹⁷ Αυτ.

¹⁸ Dahms, «From Creative Action to...», ό.π., σ. 6.

θέλει να αλλάξει τη ροή του». ¹⁹ Σε αυτόν αποδίδεται η ισχυροποίηση της στατικής οικονομίας. Η τελική αιτία της οικονομικής ανάπτυξης είναι για τον Schumpeter η είσοδος του επιχειρηματία στην στατική κυκλική ροή και η συνεπακόλουθη εισαγωγή των αλλαγών στην διαδικασία της παραγωγής. Αυτή η μετάβαση από την στατική στη δυναμική οικονομία διασφαλίζει στον καινοτόμο επιχειρηματία ένα είδος προσωρινού *μονοπωλίου*, το οποίο σταδιακά διαβρώνεται όταν και άλλες επιχειρήσεις ακολουθούν το παράδειγμα του. Είναι χαρακτηριστικό ότι για τον Schumpeter το βασικό κίνητρο του επιχειρηματία δεν είναι το εμπορικό κέρδος αλλά η αξίωση διεκδίκησης της οικονομικής και κοινωνικής ηγεσίας. Η απόλαυση που πηγάζει από την δημιουργικότητα και από τη δυνατότητα προώθησης σποραδικών καινοτομιών είναι και ο πρωταρχικός παράγοντας από τον οποίο προέρχεται η απόκτηση της οικονομικής εξουσίας. ²⁰

Ο επιχειρηματίας του Schumpeter σε καμία περίπτωση δεν δραστηριοποιείται από «κίνητρα ηδονιστικού τύπου» (motivation of the hedonist kind), ²¹ που δηλαδή στοχεύουν στην ικανοποίηση των επιθυμιών του μέσα από την κατανάλωση των αγαθών. ²² Ο επιχειρηματίας ως *άνθρωπος της δράσης* εφορμάται από σκοπούς υψηλότερους των χρηματικών απολαβών. Η αίσθηση εξουσίας και ανεξαρτησίας, η θέληση να κατακτήσει, η παρόρμηση να αποδείξει την υπεροχή του έναντι των άλλων και η απόλαυση που πηγάζει από τη δημιουργικότητα αποτελούν εκείνα τα ανώτερα κίνητρα που κινητοποιούν τον επιχειρηματία ηγέτη. ²³ Στο πεδίο της οικονομικής δραστηριότητας οποιαδήποτε δράση που έρχεται να ταραξει την καθιερωμένη ρουτίνα, συνεπάγεται βέβαια δυσκολίες αλλά εμπεριέχει ένα καινούργιο στοιχείο. Αυτό το στοιχείο συνιστά το φαινόμενο της ηγεσίας. ²⁴ Ο

¹⁹ Schumpeter, *The Theory of Economic...*, ό.π., σ. 79–80.

²⁰ Eduard März, *Joseph Schumpeter, Scholar, Teacher & Politician*, Yale University Press, New Haven & London 1991, σ. 138.

²¹ Schumpeter, *The Theory of Economic...*, ό.π., σ. 92.

²² Αυτ.

²³ Αυτ., σ. 93.

²⁴ Αυτ., σ. 84.

επιχειρηματίας, λοιπόν, υπό αυτήν την έννοια είναι ηγέτης, καθώς αποτελεί την κινητήρια δύναμη για την εισαγωγή νέων μεθόδων παραγωγής. Αυτό όμως το καταφέρνει όχι επιχειρώντας να πείσει τον κόσμο όπως δηλαδή θα έκανε ένας πολιτικός ηγέτης. Τον μόνο που πρέπει να πείσει ή να εντυπωσιάσει είναι τον τραπεζίτη, ο οποίος είναι και αυτός που θα τον χρηματοδοτήσει.²⁵

Σύμφωνα με τον Schumpeter, λοιπόν, η νεοκλασική οικονομική θεωρία δε θα μπορούσε να εκπληρώσει το στόχο της, να αναλύσει δηλαδή τους νόμους της παραγωγής και της διαδικασίας διανομής, χωρίς την αναφορά σε μια σαφώς προσδιορισμένη μορφή δράσης, δηλαδή χωρίς την έννοια της «ορθολογικής ατομικής δράσης» (rational individual action). Αυτή η θεωρητική μορφή δράσης βρίσκεται στο επίκεντρο του *μεθοδολογικού ατομισμού*,²⁶ μια έννοια που στη συνέχεια διαχώρισε από τον *κοινωνιολογικό ατομισμό*.²⁷

Μεθοδολογικός Ατομισμός

Ο Schumpeter με τον όρο *μεθοδολογικός ατομισμός* αναφέρεται περισσότερο σε μια *μέθοδο* που αφορά αποκλειστικά τη λογική των οικονομικών μηχανισμών, χωρίς να ενδιαφέρεται για την εξέταση εκείνων των παραγόντων που μπορεί να οδηγήσουν στην εκδήλωση μιας συμπεριφοράς.²⁸ Δεν ανταποκρίνεται σε κάποια καθολική αρχή αλλά περισσότερο σε μια προσπάθεια να οριοθετήσει και να διαχωρίσει την καθαρή θεωρία των οικονομικών από άλλες προσεγγίσεις και μεθόδους επιστημονικών ερευνών.²⁹

²⁵ Αυτ., σ. 89.

²⁶ Dahms, «From Creative Action to...», ό.π., σ. 3.

²⁷ Ο Schumpeter ορίζει τον κοινωνιολογικό ατομισμό ως εκείνη την «ιδέα, ευρέως διαδεδομένη κατά τον 17^ο και 18^ο αιώνα, ότι το αυτόνομο άτομο συνιστά την απόλυτη μονάδα των κοινωνικών επιστημών, και ότι όλα τα κοινωνικά φαινόμενα αναλύονται στις αποφάσεις και δράσεις των ατόμων, οι οποίες δεν χρειάζεται ή δεν μπορούν να αναλυθούν περαιτέρω με όρους υπερ-ατομικών παραγόντων» (Joseph A. Schumpeter, *History of Economic Analysis*, Routledge, Abingdon 1997, σ. 888).

²⁸ Schumpeter, *History of Economic...*, ό.π., σ. 889.

²⁹ Geoffrey M. Hodgson, «Meanings of Methodological Individualism», *Journal of Economic Methodology*, τόμ. 14, τχ. 2, Ιούν. 2007, σ. 213.

Για τον Schumpeter ο μεθοδολογικός ατομισμός αποτελεί απλά μια μέθοδο που χρησιμοποιείται αποκλειστικά στη θεωρητική οικονομία. Τον διαχωρίζει απόλυτα από τον πολιτικό και κοινωνιολογικό ατομισμό,³⁰ θέλοντας να αναδείξει τη διαφορά μεταξύ μεθοδολογίας και πολιτικής ή ηθικής και να τονίσει ότι από τον μεθοδολογικό ατομισμό δεν μπορούν να εξαχθούν συμπεράσματα για την πολιτική. Ως κανονιστική μεθοδολογία μπορούν να την ακολουθήσουν τόσο ένας φιλελεύθερος όσο και ένας σοσιαλιστής, αυτό που ενδιαφέρει είναι το πόσο αποτελεσματική μπορεί να είναι από επιστημονική άποψη.³¹ Σε αντίθεση με τον Weber, που επίσης πραγματοποιεί μια διάκριση μεταξύ «ατομιστικής μεθόδου» και «ατομιστικής εκτίμησης», θεωρώντας ότι η ατομιστική προσέγγιση είναι εφαρμόσιμη τόσο στην κοινωνιολογία όσο και στην οικονομική επιστήμη,³² για τον Schumpeter ο μεθοδολογικός ατομισμός δεν μπορεί να εφαρμοστεί παρά μόνο στην καθαρή θεωρία των οικονομικών, αφού οικονομική θεωρία και κοινωνιολογία οφείλουν «και μάλιστα είναι αναγκασμένες, να διαφέρουν στην αξιολόγηση της οικονομίας»³³.

Όπως δηλώνει ο ίδιος, η θεωρία δεν ενδιαφέρεται για ποιο λόγο τα άτομα επιθυμούν συγκεκριμένα αγαθά. Αυτό που είναι σημαντικό είναι ότι τα διάφορα προϊόντα κάθε φορά παράγονται και καταναλώνονται, απλώς επειδή υπάρχει ζήτηση από τους καταναλωτές. Επομένως κάθε ζήτηση στην αγορά έχει ατομικό χαρακτήρα.³⁴ Ενώ οι ατομικές προτιμήσεις είναι εύπλαστες, η εξέταση των αιτιών αυτών των μεταβολών στις προτιμήσεις των καταναλωτών βρίσκεται έξω από το πεδίο εφαρμογής της καθαρής θεωρίας της οικονομικής επιστήμης.³⁵

Ο μεθοδολογικός ατομισμός του Schumpeter περιορίζεται, λοιπόν, στην ανάλυση των αγαθών που ανήκουν στα άτομα, στη σχέση των τιμών και την

³⁰ Schumpeter, *History of Economic...*, ό.π., σ. 888.

³¹ Παναγιώτης Κονδύλης, *Το Πολιτικό και Ο Άνθρωπος. Βασικά Στοιχεία της Κοινωνικής Οντολογίας*, Τόμος Ια, μτφρ. Λ. Αναγνώστου, επιμ. F. Horst, Θεμέλιο, Αθήνα 2007, σ. 191.

³² Αυτ., σ. 192.

³³ Αυτ.

³⁴ Joseph Schumpeter, «On the Concept of Social Value», *The Quarterly Journal of Economics*, τόμ. 23, τχ. 2, Φεβρ. 1909, σ. 216.

³⁵ Hodgson, «Meanings of...», ό.π., σ.213.

συμπεριφορά των ατόμων. Σημαίνει απλά ότι προκειμένου να περιγράψεις ορισμένες οικονομικές σχέσεις, πρέπει να ξεκινήσεις από το άτομο. Αφορά αποκλειστικά το πεδίο της οικονομίας, το οποίο ασχολείται με την ανάλυση της ροής των εμπορευμάτων. Γι' αυτό ακριβώς δεν συναντάμε αυτόν τον όρο από τον Schumpeter στη θεωρία της οικονομικής ανάπτυξης, της καινοτομίας, της γραφειοκρατίας και της δημοκρατίας, λόγω του ιδιαίτερα περιοριστικού περιεχομένου που του αποδίδει.³⁶ Με άλλα λόγια ο Schumpeter απομακρύνεται κατά πολύ από την υπόθεση που σχετίζει την ανάλυση των κοινωνικών φαινομένων με τη συμπεριφορά των ατόμων στη δημόσια και ιδιωτική σφαίρα. Ωστόσο η σύγχρονη οικονομική θεωρία ακολουθεί μάλλον την ευρύτερη ερμηνεία του όρου και παραβλέπει την πιο περιορισμένη χρήση που ακολουθεί ο Schumpeter.³⁷

Οι υποστηρικτές του μεθοδολογικού ατομισμού που άσκησαν επιρροή μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, απομακρύνθηκαν κατά πολύ από τις θέσεις του Schumpeter, καταλήγοντας να επαναπροσδιορίσουν την σημασία και το περιεχόμενο του όρου. Ο μεθοδολογικός ατομισμός, νοούμενος ως «ιδεατή διασφάλιση της ελευθερίας του ατόμου»,³⁸ ήρθε να αντιπαρατεθεί στον ολισμό, που κατά τους Δυτικούς φιλελεύθερους αποτελούσε την ιδεολογική βάση τόσο του επικίνδυνου κομμουνισμού όσο και του ηττηθέντα εθνικοσοσιαλισμού.³⁹ Εγκαταλείποντας τον διαχωρισμό μεταξύ πολιτικού και μεθοδολογικού ατομισμού, οι Hayek και Popper, ως οι νέοι υπερασπιστές των φιλελεύθερων αξιών, επισημαίνουν ότι «επειδή οι θεσμοί και το κράτος πρέπει να υπηρετούν το ελεύθερο άτομο, πρέπει να δείξουμε ότι δημιουργήθηκαν από τα άτομα και ότι η κοινωνική επιστήμη πρέπει να ξεκινά από τα άτομα και τις πράξεις τους».⁴⁰ Με αυτόν τον τρόπο ο όρος εξελίχθηκε σε μια υποτιθέμενη καθολική αρχή των κοινωνικών επιστημών,⁴¹ αποκτώντας ένα

³⁶ Arnold Heertje, «Schumpeter and Methodological Individualism», *Journal of Evolutionary Economics*, τόμ. 14, τχ. 2, 2004, σ. 153–154.

³⁷ Αυτ., σ. 154.

³⁸ Κονδύλης, *Το Πολιτικό και Ο Άνθρωπος...*, ό.π., σ. 193.

³⁹ Αυτ., σ. 192.

⁴⁰ Αυτ., σ. 193.

⁴¹ Hodgson, «Meanings of...», ό.π., σ.214.

νόημα που μάλλον ταιριάζει περισσότερο στον κοινωνιολογικό ατομισμό του Schumpeter.⁴²

Ιστορικό Πλαίσιο

Το έργο του Schumpeter *Καπιταλισμός, Σοσιαλισμός και Δημοκρατία* «είναι ένα από τα μεγάλα κλασικά έργα των κοινωνικών επιστημών του εικοστού αιώνα».⁴³ Η συγγραφή του ξεκίνησε με στόχο το βιβλίο να αποτελέσει απλώς ένα συμπλήρωμα της προηγούμενης δουλειάς του «Business Cycles»,⁴⁴ ωστόσο φαίνεται να τον απασχόλησε πολύ περισσότερο, καθώς εκδόθηκε μόλις το 1942. Όπως δήλωσε ο ίδιος στον πρόλογο της πρώτης έκδοσης του βιβλίου «το έργο αυτό είναι καρπός μιας προσπάθειας να συρραφθούν σε πραγματεία σαράντα χρόνια σκέψης, παρατηρήσεων και έρευνας στο ζήτημα του σοσιαλισμού».⁴⁵ Οι θεωρητικές του, λοιπόν, καταβολές εντοπίζονται στη συνεχή και επιμόνως επιδιωκόμενη συζήτηση που αναπτύσσεται γύρω από τον σοσιαλισμό κατά την περίοδο του μεσοπολέμου, με κύριους *συνομιλητές* τους Joseph Schumpeter, Otto Bauer και Ludwig von Mises.⁴⁶

Ειδικότερα μετά το τέλος του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου πρωταρχικό μέλημα των οικονομολόγων ήταν η αντιμετώπιση των έντονων οικονομικών δυσχερειών και η όσο το δυνατόν αμεσότερη αποκατάσταση της οικονομίας. Σε αυτό το πλαίσιο, λοιπόν, ένα από τα κεντρικά θέματα των οικονομικών συζητήσεων αποτέλεσε το ζήτημα της *κοινωνικοποίησης της οικονομίας*, γεγονός που αντανάκλα και τη σοβαρότητα της οικονομικής, πολιτικής και κοινωνικής κρίσης. Το τέλος του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου ακολούθησε ένα κύμα κοινωνικών εξεγέρσεων σε ολόκληρη την κεντρική Ευρώπη. Η πτώση της μοναρχίας στην Γερμανία και την Αυστρία αλλά και η Οκτωβριανή

⁴² Hodgson, «Meanings of...», ό.π., σ.213.

⁴³ Richard Swedberg, «Εισαγωγή», στο Joseph A. Schumpeter, *Καπιταλισμός, Σοσιαλισμός και Δημοκρατία*, μτφρ. Χρ. Τσαμπρούνης, επιμ. Μ. Ψαλιδόπουλος, Παπαζήση, Αθήνα 2006, σ. xi.

⁴⁴ Richard Swedberg, *Schumpeter, A Biography*, Princeton University Press, Princeton, New Jersey 1991, σ. 136.

⁴⁵ Schumpeter, *Καπιταλισμός, Σοσιαλισμός και...*, ό.π., σ. 493.

⁴⁶ März, *Joseph Schumpeter, Scholar...*, ό.π., σ. 111–112.

Επανάσταση στην Ρωσία πυροδότησαν κοινωνικά κινήματα που κατέληξαν στο σχηματισμό των εργατικών και στρατιωτικών συμβουλίων, σε τοπικές επαναστάσεις και τελικά στην θεμελίωση της Σοβιετικής Δημοκρατίας στην Ουγγαρία και τη Βαυαρία. Συνεπώς η αναδιαμόρφωση του παλαιού και ήδη εύθραυστου κοινωνικού οικοδομήματος αποτέλεσε το επίκεντρο των επιστημονικών συζητήσεων, βρίσκοντας την πιο ζωντανή του έκφραση στο ζήτημα της κοινωνικοποίησης, στα τέλη του φθινοπώρου του 1918.⁴⁷

Παράλληλα, στην Αυστρία παρατηρείται μια ελλιπής επαναστατική διάθεση και ετοιμότητα που διαφαίνεται κυρίως από τις ιδέες που παρουσιάζει ο Karl Kautsky τον τελευταίο χρόνο του πολέμου. Ο ίδιος ανέφερε ότι η μετάβαση στο σοσιαλισμό αφορούσε το απώτερο μέλλον και δεν ήταν επί του παρόντος. Περιορίστηκε, λοιπόν, στο ζήτημα της μετάβασης της οικονομίας από το καθεστώς πολέμου σε περίοδο ειρήνης υπό τις ήδη υπάρχουσες κοινωνικοοικονομικές συνθήκες.⁴⁸ Είναι χαρακτηριστικό ότι ο Kautsky διατέλεσε πρόεδρος της *Επιτροπής Κοινωνικοποίησης*, στην οποία συμμετείχε και ο Schumpeter, έπειτα από πρόταση που του έγινε το 1918 από δυο μαρξιστές μαθητές του και η οποία μόλις είχε ιδρυθεί στη Γερμανία. Παρόλο που ο Schumpeter πίστευε στην ιερότητα της ατομικής ιδιοκτησίας και λίγο πολύ θεωρούσε το σοσιαλισμό ως κλοπή, τελικά δέχτηκε.⁴⁹ Αργότερα δήλωσε χαρακτηριστικά: «εάν κάποιος επιθυμεί να αυτοκτονήσει, θα ήταν καλό να βρίσκεται παρών ένας γιατρός».⁵⁰ Αξίζει να σημειωθεί πως η εν λόγω επιτροπή θεωρούσε ότι η διαδικασία κοινωνικοποίησης ήταν απαραίτητη προκειμένου να ενισχυθεί η αποδοτικότητα της οικονομίας. Ωστόσο με τον όρο «κοινωνικοποίηση» δεν αναφερόταν στη διεύθυνση της οικονομίας από το κράτος ή από τους εργάτες, αλλά αποτελούσε περισσότερο ένα είδος μεταβατικού σοσιαλιστικού φορέα.⁵¹

⁴⁷ März, *Joseph Schumpeter, Scholar...*, ό.π., σ. 101.

⁴⁸ Αυτ., σ. 102.

⁴⁹ Swedberg, «Introduction, The Man and...», σ. 14.

⁵⁰ Αυτ.

⁵¹ Αυτ.

Το 1921 δημοσιεύεται από τον Schumpeter ένα άρθρο («Sozialistische Möglichkeiten von heute») στο ίδιο περιοδικό στο οποίο ο Ludwig von Mises είχε προηγουμένως αναπτύξει την πολεμική του στο σοσιαλισμό. Η πραγματεία του δείχνει καθαρά ότι ο ίδιος δεν απορρίπτει ένα πρόγραμμα κοινωνικοποίησης υπό ευμενείς όμως ιστορικές συνθήκες και προφανώς η χρονιά του 1919, όταν η Αυστρία εξαρτιόταν απόλυτα από μέτρα ανακούφισης από το εξωτερικό, δεν αποτελούσε την ιδανική ιστορική στιγμή.⁵² Σημειώνει ότι «η πολιτική δράση που στοχεύει στην κοινωνικοποίηση των μέσων παραγωγής μπορεί να είναι επιτυχής μόνο όταν μια ιστορική διαδικασία αυτόματης κοινωνικοποίησης, σύμφυτης με την πορεία των γεγονότων, έχει ήδη αρχίσει για τα καλά, δηλαδή, όταν η ίδια η κοινωνική εξέλιξη κινείται προς την κατεύθυνση του σοσιαλισμού».⁵³ Ο Schumpeter εξηγεί αυτήν την εγγενή τάση κοινωνικοποίησης μέσα από τη θεωρία της συγκέντρωσης, την «εξέταση, δηλαδή, της τάσης της καπιταλιστικής διαδικασίας να αυξάνει το μέγεθος τόσο των εργοστασιακών εγκαταστάσεων όσο και των μονάδων ελέγχου»,⁵⁴ αποτιόντας φόρο τιμής στο θεωρητικό σύστημα του Marx.⁵⁵ Ο ίδιος ωστόσο θεωρούσε ότι σε μια τέτοια διαδικασία το μονοπώλιο δεν είναι απαραίτητο να φτάσει στο υψηλότερο επίπεδο της ανάπτυξής του. Αντίθετα αυτή η διαδικασία *συγκέντρωσης* μπορούσε να σταματήσει στο στάδιο του ολιγοπωλίου.⁵⁶

⁵² Την άνοιξη του 1919 ζητήθηκε από τον Schumpeter να γίνει υπουργός οικονομικών στη νεοϊδρυθείσα Δημοκρατία της Αυστρίας. Το σχέδιο μεταρρύθμισης που πρότεινε για την ανοικοδόμηση της μεταπολεμικής οικονομίας της Αυστρίας περιελάμβανε: άμεση αποκατάσταση της πιστοληπτικής ικανότητας, ισοσκελισμό του προϋπολογισμού, προσέλκυση ξένου κεφαλαίου, διακοπή της λειτουργίας του τυπογραφείου. Επιπλέον έπρεπε να γίνει μια φορολογική μεταρρύθμιση, που θα περιελάμβανε ενίσχυση του φόρου εισοδήματος στις τάξεις των μεσαίων εισοδημάτων, προάσπιση των υψηλών εισοδημάτων με ύψιστο ποσοστό 33% και αύξηση της έμμεσης φορολογίας σε επουσιώδη καταναλωτικά είδη. Βασικός του στόχος, λοιπόν, ήταν η προστασία του ρόλου του κεφαλαίου στον ανασχηματισμό της οικονομίας (R. A. Musgrave, «Schumpeter's Crisis of the Tax State: an Essay in Fiscal Sociology», *Journal of Evolutionary Economics*, τόμ. 2, τχ. 2, 1992, σ. 93).

⁵³ März, *Joseph Schumpeter, Scholar...*, ό.π., σ. 109.

⁵⁴ Schumpeter, *Καπιταλισμός, Σοσιαλισμός και...*, ό.π., σ. 38.

⁵⁵ März, *Joseph Schumpeter, Scholar...*, ό.π., σ. 109.

⁵⁶ Αυτ.

Ο Schumpeter υποστήριζε επιμόνως ότι έργο της κοινωνικής επιστήμης είναι η αναλυτική μελέτη των διαδικασιών μετασχηματισμού των κοινωνικών δομών, για την κατανόηση των οποίων απαιτείται εκτεταμένη εμπειρική εξοικείωση με τα ιστορικά γεγονότα, τη σύγχρονη πολιτική και την οικονομολογία.⁵⁷

Στη βάση αυτής της συλλογιστικής, όσον αφορά την ιστορική και κοινωνιολογική ανάλυση θα έπρεπε να δίνεται μεγαλύτερη έμφαση στα δημοσιονομικά στοιχεία, τα οποία μπορούν να ιδωθούν είτε ως αίτια είτε ως συμπτώματα των κοινωνικών μετασχηματισμών.⁵⁸ Οι εκάστοτε δημοσιονομικές πολιτικές μπορούν να καθορίσουν την ποιότητα των οικονομιών στις οποίες επιβάλλονται, υποδεικνύοντας πολλές φορές ακόμη και την εξέλιξη των επικείμενων πολιτικών γεγονότων.⁵⁹ Θα μπορούσαμε, λοιπόν, να υποστηρίξουμε ότι για την εξέταση τόσο των κοινωνικών όσο και των οικονομικών φαινομένων ο Schumpeter ακολουθεί μια αναλυτική μέθοδο, η οποία καταδεικνύει και τον εξελικτικό χαρακτήρα της θεωρίας του, καθώς ο ίδιος τονίζει την εξελικτική προοπτική των κοινωνικοοικονομικών συστημάτων και ενδιαφέρεται να εξηγήσει το *γιατί* και μέσα από ποιες *διαδικασίες* προκύπτει ο μετασχηματισμός των κοινωνικοοικονομικών δομών.

Μια τέτοια ανάλυση πραγματοποιεί όταν παρουσιάζει την ανάπτυξη του σύγχρονου φορολογικού κράτους, ως συνέπεια της προηγούμενης κατάρρευσης του φεουδαρχικού κράτους, υπό το βάρος της αποτυχίας της δημοσιονομικής οικονομικής πολιτικής. Ωστόσο είναι ιδιαίτερα ενδιαφέρον ότι στο συλλογισμό του Schumpeter οποιαδήποτε οικονομία μπορεί να καταρρεύσει. Αυτό δεν συνεπάγεται όμως και την κατάρρευση των αξιών (*principles*) ενός κοινωνικού σχηματισμού. Για να προκύψει μια διαδικασία κοινωνικής αλλαγής, που σταδιακά θα οδηγήσει στον κοινωνικοοικονομικό

⁵⁷ Karl W. Deutsch, «Joseph Schumpeter as an Analyst of Sociology and Economic History», *The Journal of Economic History*, τόμ. 16, τχ. 1, Μάρτ. 1956, σ. 41.

⁵⁸ Αυτ., σ. 43.

⁵⁹ Joseph A. Schumpeter, «The Crisis of the Tax State», στο R. Swedberg (επιμ.), *Joseph A. Schumpeter, The Economics and Sociology of Capitalism*, Princeton University Press, Princeton, New Jersey 1991, σ. 101.

μετασχηματισμό της ήδη υπάρχουσας μορφής κοινωνικής οργάνωσης, απαιτείται πρώτα η κατάρρευση και η μεταστροφή του αξιακού της συστήματος.⁶⁰ Προς απόδειξη του συλλογισμού του αναφέρεται στην παρακμή της φεουδαρχικής κοινωνίας της Αυστρίας και της Γερμανίας κατά τον 14^ο και 15^ο αιώνα, όπου παρατηρείται μια κρίση του αξιακού της συστήματος, όταν παρακμάζουν οι δεσμοί με την κοινωνία και μπαίνει στο επίκεντρο το ατομικό στοιχείο (την διαδικασία αυτή ο Schumpeter την ονομάζει «patrimonialization of personality»⁶¹).

Το επιχείρημα του Schumpeter είναι ότι το φορολογικό κράτος και κατ' επέκταση η οργανωτική μορφή της ελεύθερης οικονομίας, μπορεί να ανταπεξέλθει και έτσι να επιβιώσει της μεταπολεμικής κατάστασης, χωρίς να χρεοκοπήσει. Αυτό δεν σημαίνει ότι στο μέλλον αυτή η οργανωτική μορφή δεν θα εγκαταλειφθεί, πάντως κάτι τέτοιο δε θα γίνει λόγω της αποτυχίας του φορολογικού κράτους. Ωστόσο αυτό το επιχείρημα, επισημαίνει ο Schumpeter, ισχύει μόνο για τη συγκεκριμένη ιστορική στιγμή του 1918. Απαραίτητη προϋπόθεση για την κοινωνικοποίηση της οικονομίας είναι «ο καπιταλισμός να έχει κάνει τη δουλειά του».⁶² Προϋποτίθεται, δηλαδή, ότι η καπιταλιστική οικονομία «έχει κορεστεί από το κεφάλαιο και έχει εξορθολογιστεί πλήρως από την επιχειρηματικότητα».⁶³ Μόνο τότε μπορεί να ακολουθήσει η αναπόφευκτη επιβράδυνση της οικονομικής ανάπτυξης, που είναι συνακόλουθο του σοσιαλισμού, καθώς «ο σοσιαλισμός σημαίνει απελευθέρωση της ζωής από την οικονομία».⁶⁴

Για την καθιέρωση μιας σοσιαλιστικής οικονομίας δεν αρκεί απλώς η κατάρρευση της καπιταλιστικής οικονομίας. Απαιτείται μια βαθύτερη μεταστροφή της λαϊκής βούλησης και της πολιτικής εξουσίας.⁶⁵ Σε αυτό το σημείο ο Schumpeter ουσιαστικά πραγματοποιεί μια υψηλού επιπέδου

⁶⁰ Αυτ., σ. 105.

⁶¹ Αυτ., σ. 106.

⁶² Αυτ., σ. 130–131.

⁶³ Αυτ., σ. 131.

⁶⁴ Αυτ.

⁶⁵ Deutsch, «Joseph Schumpeter as an Analyst...», ό.π., σ. 45.

ανάλυση των κοινωνικοοικονομικών εξελίξεων, που θα αναπτύξει διεξοδικά πολλά χρόνια αργότερα στο έργο του *Καπιταλισμός, Σοσιαλισμός και Δημοκρατία*.⁶⁶

Καπιταλισμός, Σοσιαλισμός και Δημοκρατία

Στο έργο του Schumpeter *Καπιταλισμός, Σοσιαλισμός και Δημοκρατία* διαφαίνεται το ιδιαίτερο ενδιαφέρον του για τους διαφορετικούς τύπους θεσμών που είναι μέρος της οικονομικής ζωής. Μάλιστα, σύμφωνα με τον Swedberg, το κεντρικό θέμα που αποτελεί τη βάση της θεωρητικής ανάλυσης του Schumpeter και διατρέχει όλες τις ενότητες του βιβλίου είναι το ενδιαφέρον του για «τον ρόλο των θεσμών στην οικονομία».⁶⁷ Οι θεσμοί αυτοί δεν είναι απαραίτητο να είναι αποκλειστικά οικονομικοί, θα μπορούσαν επίσης να είναι πολιτικοί ή κοινωνικοί θεσμοί, αρκεί να σχετίζονται με κάποιον τρόπο με την οικονομία.⁶⁸

Ο Schumpeter ήδη στο έργο του *Business Cycles* είχε αναφέρει ότι η θεσμική δομή του καπιταλισμού μετασχηματιζόταν και ότι επομένως η ανάλυση έπρεπε να επεκταθεί πέρα από το πεδίο της οικονομίας και μόνο. Στο έργο του *Καπιταλισμός, Σοσιαλισμός και Δημοκρατία* εξετάζει ακριβώς αυτές τις θεσμικές μεταβολές του καπιταλισμού και προσπαθεί να προσδιορίσει πώς αυτές οι αλλαγές θα επηρεάσουν τις οικονομικές διαδικασίες ή τους οικονομικούς μηχανισμούς του καπιταλιστικού συστήματος.⁶⁹

Σύμφωνα με τον Schumpeter, από μια αμιγώς οικονομική σκοπιά, η καπιταλιστική μηχανή παρουσιάζει εξαιρετικές επιδόσεις, γεγονός που εξηγεί σε μεγάλο βαθμό την αυστηρή κριτική που ασκεί στην ιδέα ότι η ανταγωνιστική αγορά είναι καθοριστική για την οικονομική επιτυχία του καπιταλισμού. Μάλιστα υποστηρίζει ότι η κοινωνική ευημερία που επικρατεί,

⁶⁶ Αυτ., σ. 46.

⁶⁷ Swedberg, *Schumpeter, A Biography*, ό.π., σ. 152.

⁶⁸ Αυτ.

⁶⁹ Αυτ., σ. 156.

ως απόρροια της επιτυχίας των καπιταλιστικών μηχανισμών, οφείλεται στις *μονοπωλιακές πρακτικές των μεγάλων επιχειρήσεων*.⁷⁰ Κατά τον Schumpeter η θεωρία της συρρίκνωσης των δυνατοτήτων του καπιταλισμού λόγω της εξάπλωσης των μονοπωλιακών δομών «παραπέμπει σε μια εξολοκλήρου φανταστική, χρυσή εποχή του τέλει ανταγωνισμού, η οποία κάποια στιγμή, με κάποιο τρόπο μεταμορφώθηκε σε εποχή των μονοπωλίων, ενώ είναι αρκετά σαφές ότι ο τέλει ανταγωνισμός δεν υπήρξε ποτέ κυρίαρχη πραγματικότητα, περισσότερο από ό,τι είναι σήμερα».⁷¹ Επιπλέον, μόλις «εξετάσουμε τα μεμονωμένα αντικείμενα στα οποία η πρόοδος ήταν ιδιαίτερος εμφανής (...), μας καταλαμβάνει η ανατριχιαστική υποψία ότι οι μεγάλες επιχειρήσεις συνέβαλαν περισσότερο στη δημιουργία του σύγχρονου βιοτικού επιπέδου και λιγότερο στην αναχαίτισή του».⁷²

Μάλιστα ο Schumpeter υποστηρίζει ότι σε καμία περίπτωση δεν επιβεβαιώνεται η πρόταση ότι οι τιμές των μονοπωλίων είναι υψηλότερες, σε σχέση με αυτές που επιτυγχάνονται σε συνθήκες ελεύθερου ανταγωνισμού⁷³, ενώ οι ανώτερες μέθοδοι παραγωγής που διαθέτουν οι μονοπωλητές καθιστούν επαρκή την ποσότητα των παραγόμενων αγαθών.⁷⁴ Η εναλλακτική εκδοχή, λοιπόν, του μονοπωλίου φαίνεται να προωθεί την ανάπτυξη και την καινοτομία, ενώ αντίθετα φαίνεται πως «ανταγωνισμός και οικονομική πρόοδος δεν συμβιβάζονται. Πράγματι, ο τέλει ανταγωνισμός διακόπτεται προσωρινά, όπως συνέβαινε και στο παρελθόν, κάθε φορά που εισάγεται μια καινούργια καινοτομία – είτε αυτομάτως είτε με τη βοήθεια μέτρων που έχουν

⁷⁰ Αυτ.

⁷¹ Schumpeter, *Καπιταλισμός, Σοσιαλισμός και...*, ό.π., σ. 95.

⁷² Αυτ., σ. 96.

⁷³ Αναφορικά με αυτήν του τη θέση ο Schumpeter στο έργο του *History of Economic Analysis* ασκεί κριτική στον Adam Smith, σημειώνοντας ότι ο Smith στον *Πλούτο των Εθνών* αποτυγχάνει να αποδείξει ικανοποιητικά την πρότασή του ότι «η τιμή σε συνθήκες ελεύθερου ανταγωνισμού είναι η κατώτατη που κάθε φορά μπορεί να επιτευχθεί» (Adam Smith, *Έρευνα για τη φύση και τα αίτια του πλούτου των εθνών*, μτφρ. Δ. Καλιτσούνάκης, Παπαζήση, Αθήνα 1999, σ. 97), ενώ ακόμη λιγότερο επιχειρεί να αποδείξει ότι ο ανταγωνισμός τείνει να ελαχιστοποιεί τα κόστη (Schumpeter, *History of...*, ό.π., σ. 308-309).

⁷⁴ Schumpeter, *Καπιταλισμός, Σοσιαλισμός και...*, ό.π., σ. 120.

παρθεί για το συγκεκριμένο σκοπό – ακόμη και σε συνθήκες πλήρως ανταγωνιστικές».⁷⁵

Η κλασική, άλλωστε, υπόθεση ότι σε συνθήκες τέλειου ανταγωνισμού η επιχείρηση τείνει να μεγιστοποιήσει την παραγωγή, εφαρμόζεται σε κατάσταση στατικής ισορροπίας. Η καπιταλιστική όμως πραγματικότητα αντιστοιχεί σε μια δυναμική και συνεχή διαδικασία μεταβολής. Η ιδέα, λοιπόν, της μεγιστοποίησης της παραγωγής από την ανταγωνιστική επιχείρηση «υπό συνθήκες μιας πλήρως εξισορροπημένης, στατικής οικονομικής διαδικασίας, δεν έχει σχεδόν καμία θέση».⁷⁶ Η διαδικασία της δημιουργικής καταστροφής κατά την οποία οι υπάρχουσες οικονομικές δομές του καπιταλισμού καταστρέφονται και δημιουργούνται νέες, συνιστά «το θεμελιώδες γεγονός του καπιταλισμού».⁷⁷ κάτι που μάλιστα καθιστά τον τέλειο ανταγωνισμό όχι μόνο αδύνατο αλλά και υποδεέστερο από τις μονοπωλιακές πρακτικές.⁷⁸

Ο Schumpeter επεσήμανε ότι η οικονομία της ελεύθερης αγοράς έχει αντικατασταθεί εδώ και καιρό από μια οικονομία μονοπωλιακού τύπου (Trustified Capitalism).⁷⁹ Ακόμη ισχυριζόταν ότι η δράση του νεωτεριστή επιχειρηματία σταδιακά αντικαταστάθηκε από τις ομάδες διαχείρισης, οδηγώντας στην γραφειοκρατικοποίησή της. Ουσιαστικά ο Schumpeter ακολουθώντας την παραπάνω συλλογιστική, υποβάλλει τη μονοπωλιακή οικονομία της Αμερικής σε μια ανάλυση, «που πρέπει να ειπωθεί ως μια αυστηρή απόρριψη των θεωριών περί στασιμότητας», οι οποίες προέρχονταν κυρίως από τους Μαρξιστές και τους υπέρμαχους του Κεϋνσιανισμού.⁸⁰ Για μια ακόμη φορά αντιτείνει ότι ο καπιταλισμός αντιστοιχεί σε μια δυναμική διαδικασία, ορίζοντάς τον, βέβαια, στη νέα του μονοπωλιακή μορφή και διακρίνοντάς τον από τον καπιταλισμό του ελεύθερου ανταγωνισμού. Σύμφωνα, μάλιστα, με τον März, εκ των υστέρων θα μπορούσε να

⁷⁵ Αυτ., σ. 125.

⁷⁶ Αυτ., υποσημ. σ. 89.

⁷⁷ Αυτ., σ. 98.

⁷⁸ Αυτ., σ. 127.

⁷⁹ Swedberg, *Schumpeter, A Biography*, ό.π., σ. 137.

⁸⁰ März, *Joseph Schumpeter, Scholar...*, ό.π., σ. 168.

υποστηριχθεί ότι η οικονομική ανάπτυξη των τριών πρώτων μεταπολεμικών δεκαετιών (1945 – 75), μάλλον επιβεβαιώνουν τη θεωρία του Schumpeter παρά των Μαρξιστών ή Κεϋνσιανιστών ανταγωνιστών του.⁸¹

Ωστόσο μετά από αυτήν την προφητεία του χρυσού αιώνα του καπιταλισμού ακολουθεί ένα από αυτά τα διαλεκτικά άλματα που είναι χαρακτηριστικά της σκέψης του Schumpeter, ο οποίος αναφέρει ότι η καπιταλιστική διαδικασία υποσκάπτει το θεσμικό σύστημα στο οποίο στηρίζεται, δηλαδή τους θεσμούς της ιδιοκτησίας και του ελεύθερου συμβολαίου.⁸² Παρά, λοιπόν, τα εντυπωσιακά ιστορικά του επιτεύγματα, η κατάρρευση του καπιταλιστικού συστήματος είναι αναπόφευκτη: «ακριβώς λόγω της επιτυχίας του το καπιταλιστικό σύστημα υπονομεύει τους κοινωνικούς θεσμούς που το προστατεύουν, δημιουργώντας αναπόφευκτα τις συνθήκες εξαιτίας των οποίων θα εξαφανιστεί και οι οποίες αναδεικνύουν ως μοναδικό του κληρονόμο το σοσιαλισμό».⁸³ Ένας αποφασιστικός παράγοντας σε αυτήν την εξέλιξη του καπιταλισμού και την αντικατάστασή του από το σοσιαλισμό, είναι η παρακμή της επιχειρηματικής δραστηριότητας.⁸⁴ Το τέλος του παλιού καπιταλιστή επιχειρηματία «σηματοδοτεί το τέλος μιας ολόκληρης εποχής (...) που σημαδεύτηκε από το δημιουργικό άτομο και από τις φιλελεύθερες ιδέες».⁸⁵

Το καπιταλιστικό σύστημα είναι καταδικασμένο να καταστραφεί λόγω των μεταβολών της θεσμικής δομής της καπιταλιστικής κοινωνίας.⁸⁶ Ενώ, λοιπόν, από οικονομική άποψη η συγκέντρωση του οικονομικού ελέγχου, μέσω των μονοπωλίων της βιομηχανίας φαίνεται να είναι πιο αποτελεσματική, δεν μπορούν να παραγνωριστούν οι πολιτικές και κοινωνικές επιπτώσεις του συγκεντρωτισμού. «Η καπιταλιστική διαδικασία όπως περίπου κατέστρεψε το

⁸¹ Αυτ.

⁸² Schumpeter, *Καπιταλισμός, Σοσιαλισμός και...*, ό.π., σ. 171.

⁸³ Αυτ., σ. 72.

⁸⁴ Αυτ., σ. 162–163.

⁸⁵ März, *Joseph Schumpeter, Scholar...*, ό.π., σ. 169.

⁸⁶ Schumpeter, *Καπιταλισμός, Σοσιαλισμός και...*, ό.π., σ. 196.

θεσμικό πλαίσιο της φεουδαλικής κοινωνίας, καταστρέφει και το δικό της»,⁸⁷ με τις τεράστιες εταιρείες να υποσκάπτουν την καπιταλιστική τάξη πραγμάτων, μέσω της σταδιακής εξάλειψης της ανάγκης του καινοτόμου επιχειρηματία. «Η οικονομική πρόοδος έχει την τάση να γίνεται απρόσωπη και να αυτοματοποιείται. Η δουλειά του γραφείου και η εργασία των επιτροπών τείνει να αντικαταστήσει τη δράση του ατόμου».⁸⁸ Επιπλέον οι σύγχρονες γιγαντιαίες βιομηχανικές μονάδες έχουν την τάση να διοικούνται από μισθωτούς διοικητές, διευθυντές και υποδιευθυντές που τείνουν να υιοθετούν μια υπαλληλική στάση και επομένως δεν θυμίζουν σε τίποτα τον ιδιαίτερο τύπο του επιχειρηματία του Schumpeter.⁸⁹ «Η ορθολογική και εξειδικευμένη δουλειά του γραφείου παραμερίζει τελικά την προσωπικότητα, την εκτίμηση του αποτελέσματος, το «όραμα». Ο ηγέτης δεν έχει πλέον τη δυνατότητα να ριχτεί στη μάχη. Εξελίχθηκε και αυτός σε έναν απλό υπάλληλο γραφείου – η αντικατάσταση του οποίου αποτελεί εύκολη υπόθεση».⁹⁰

Για τον Schumpeter η παρακμή του κοινωνικοοικονομικού ρόλου του επιχειρηματία και η ανάδυση του σοσιαλισμού είναι το αποτέλεσμα του εξορθολογισμού της κοινωνικής και οικονομικής ζωής.⁹¹

Ο οικονομικός εξορθολογισμός είναι εκείνος που τελικά στρέφεται ενάντια στα ίδια τα οικονομικά θεμέλια του καπιταλισμού.⁹² «Η καπιταλιστική διαδικασία σπρώχνει στα παρασκήνια όλους εκείνους τους θεσμούς, ιδίως της ιδιοκτησίας και του ελεύθερου συμβολαίου, που εξέφραζαν τις ανάγκες και τους τρόπους της πραγματικά ιδιωτικής οικονομικής δραστηριότητας».⁹³ Η δύναμη του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής να διαμορφώνει το πλαίσιο των κοινωνικών αξιών και κανόνων, και επομένως πολλές φορές να κατευθύνει τη συμπεριφορά των ατόμων στις βιομηχανικές κοινωνίες,

⁸⁷ Αυτ., σ. 169.

⁸⁸ Αυτ., σ. 161.

⁸⁹ Αυτ., σ. 171.

⁹⁰ Αυτ., σ. 162.

⁹¹ Dahms, «From Creative Action to...», ό.π., σ. 7.

⁹² Αυτ., σ. 9.

⁹³ Schumpeter, *Καπιταλισμός, Σοσιαλισμός και...*, ό.π., σ. 172.

σταδιακά υποχωρεί.⁹⁴ Η δράση του καινοτόμου επιχειρηματία μεταφέρεται σε διοικητικές ομάδες «από επαγγελματίες ειδικούς που φροντίζουν να λειτουργεί με προβλέψιμο τρόπο οτιδήποτε τους ζητηθεί».⁹⁵ Η επιχειρηματική δραστηριότητα, που για τον Schumpeter αποτελεί το μοχλό της αναδιαμόρφωσης των υφιστάμενων κοινωνικοοικονομικών δομών και στην οποία τελικά οφείλεται η οικονομική ανάπτυξη του ίδιου του καπιταλισμού, εξορθολογίζεται και τυποποιείται. «Από τη στιγμή που η καπιταλιστική επιχείρηση, μέσω των επιτευγμάτων της, τείνει να αυτοματοποιήσει την πρόοδο, διαπιστώνουμε ότι τείνει να αυτοαναιρεθεί – συντρίβεται κάτω από την πίεση της επιτυχίας της. Η πλήρως γραφειοκρατικοποιημένη, γιγαντιαία, βιομηχανική μονάδα όχι μονάχα εξοβελίζει τις μικρομεσαίες επιχειρήσεις και «απαλλοτριώνει» τους ιδιοκτήτες της, αλλά στο τέλος διώχνει τον επιχειρηματία και απαλλοτριώνει τους αστούς ως τάξη».⁹⁶

Τελικά η εξαφάνιση του επιχειρηματία είναι απλώς ένα στοιχείο μιας πιο σύνθετης κοινωνικής, πολιτικής και πολιτιστικής αλλαγής που συνοδεύει και με αυτόν τον τρόπο διευκολύνει την μετάβαση από τον καπιταλισμό στο σοσιαλισμό.⁹⁷

Η πτώση του καπιταλισμού και η άνοδος του σοσιαλισμού δεν συνιστούν μια σταδιακή αλλαγή από τη μια κοινωνική τάξη πραγμάτων στην άλλη, αλλά μια ολοκληρωμένη διαδικασία οργανωτικού και κοινωνικού εξορθολογισμού. Η ιδιαίτερη συνεισφορά του Schumpeter στην κοινωνική θεωρία εντοπίζεται στην απεικόνιση αυτής της διαδικασίας της μετάβασης. Για τον ίδιο η επερχόμενη άνοδος του σοσιαλισμού είναι το αποτέλεσμα ενός συνόλου αδιάκοπων οργανωτικών, πολιτικοκοινωνικών και πολιτιστικών

⁹⁴ Dahms, «From Creative Action to...», ό.π., σ. 9.

⁹⁵ Schumpeter, *Καπιταλισμός, Σοσιαλισμός και...*, ό.π., σ. 161.

⁹⁶ Schumpeter, *Καπιταλισμός, Σοσιαλισμός και...*, ό.π., σ. 163.

⁹⁷ Dahms, «From Creative Action to...», ό.π., σ. 9.

μετασχηματισμών αλλά και προσαρμογών σε ένα νέο κοινωνικό σύστημα κανόνων και αξιών.⁹⁸

Η ανάλυση, ωστόσο, του Schumpeter για τον σοσιαλισμό δεν προσέλκυσε ιδιαίτερο ενδιαφέρον. Σύμφωνα με ορισμένους θεωρητικούς αποτελεί το πιο αμφιλεγόμενο και αμφισβητήσιμο μέρος του έργου του, ενώ σύμφωνα με άλλους πρόκειται για μια ιδιαίτερα διορατική και τολμηρή πραγματεία.⁹⁹

«Με τον όρο σοσιαλιστική κοινωνία εννοούμε εκείνο το θεσμικό μοντέλο στο οποίο ο έλεγχος των μέσων παραγωγής αλλά και της ίδιας της παραγωγής ανήκει σε μια κεντρική αρχή – ή, όπως θα λέγαμε, στο οποίο τα οικονομικά ζητήματα της κοινωνίας ανήκουν, για λόγους αρχής, στη δημόσια και όχι στην ιδιωτική σφαίρα».¹⁰⁰ Για τον Schumpeter ο σοσιαλισμός αντιστοιχεί σε μια απλή μέθοδο διαχείρισης της παραγωγής, η οποία συντονίζεται από μια κεντρική αρχή. Ειδικότερα υποστηρίζει ότι κεντρικό χαρακτηριστικό του σοσιαλιστικού τύπου κοινωνίας είναι η απουσία του «διανεμητικού αυτοματισμού»,¹⁰¹ μιας διαδικασίας που χαρακτηρίζει τις εμπορευματικές κοινωνίες.¹⁰² Ενώ, λοιπόν, στην δεύτερη περίπτωση η παραγωγή και η διανομή του κοινωνικού προϊόντος αφορούν την ίδια διαδικασία και καθορίζονται *αυτόματα* από την αγορά, στην περίπτωση της σοσιαλιστικής κοινωνίας η λειτουργία της διανομής αποκόπτεται τελείως από την παραγωγή.¹⁰³ Το κενό αυτό που προκύπτει καλύπτεται με την δημιουργία ενός κεντρικού συμβουλίου που θα ελέγχει και θα συντονίζει την κατανομή των παραγωγικών πόρων στις διοικήσεις των επιχειρήσεων.¹⁰⁴ Μάλιστα ο Schumpeter καταλήγει ότι «δεν υφίσταται καμία ιδιαίτερως σημαντική διαφορά μεταξύ της σοσιαλιστικής και της εμπορευματικής οικονομίας»,¹⁰⁵ αφού τελικά

⁹⁸ Αυτ., σ. 10.

⁹⁹ Swedberg, *Schumpeter, A Biography*, ό.π., σ. 159.

¹⁰⁰ Schumpeter, *Καπιταλισμός, Σοσιαλισμός και...*, ό.π., σ. 202.

¹⁰¹ Αυτ., σ. 211.

¹⁰² Ο όρος χρησιμοποιείται ως ανταλλάξιμος με καπιταλισμό (δες από Schumpeter, *Καπιταλισμός, Σοσιαλισμός και...*, ό.π., σ. 202).

¹⁰³ Αυτ., σ. 211.

¹⁰⁴ Αυτ., σ. 213.

¹⁰⁵ Αυτ., σ. 225 – 226.

ο σοσιαλισμός τον οποίο περιγράφει περιορίζεται στον υπολογισμό των τιμών και των μεθόδων παραγωγής και κατανάλωσης από μια κεντρική αρχή, η οποία ουσιαστικά επιτελεί το ρόλο της αγοράς.

Στη βάση του ιδιαίτερου ορισμού που προτείνει για τον σοσιαλισμό ο Schumpeter συνεχίζει την επιχειρηματολογία του τονίζοντας ότι το σοσιαλιστικό πρόγραμμα μπορεί να λειτουργήσει επιτυχώς, «εφόσον υποθεθεί, πρώτον, ότι έχει ολοκληρωθεί το απαιτούμενο στάδιο βιομηχανικής ανάπτυξης και, δεύτερον, ότι θα λυθούν με επιτυχία τα προβλήματα της μετάβασης».¹⁰⁶ Στην περίπτωση, λοιπόν, που το καπιταλιστικό σύστημα έχει εξαντλήσει πλήρως τις οικονομικές του δυνατότητες προκύπτει η περίπτωση της «κοινωνικοποίησης σε κατάσταση ωριμότητας».¹⁰⁷ Σε αυτήν την περίπτωση αναμένεται ότι οι διαδικασίες κοινωνικοποίησης θα ρυθμιστούν χωρίς ιδιαίτερη αντίσταση, με σταθερότητα, ασφάλεια και τη γενική και πρόθυμη συνεργασία του μεγαλύτερου μέρους όλων των τάξεων.¹⁰⁸ Στο έργο αυτό θα βοηθήσουν οι «καλά οργανωμένες γραφειοκρατίες, οι οποίες είναι συνηθισμένες να δέχονται διαταγές από κάθε νόμιμη αρχή και που σε καμία περίπτωση δεν μερολήπτησαν υπέρ των καπιταλιστικών συμφερόντων» αλλά και «μια ομάδα από έμπειρους και πρόθυμους ανθρώπους που θα είναι (...) πρόθυμοι, να επιβάλλουν την πειθαρχία και να εφαρμόσουν ορθολογικές μεθόδους για να ελαχιστοποιήσουν το σοκ της μετάβασης».¹⁰⁹

Ωστόσο «η πρόοδος προς το σοσιαλισμό, η οποία είναι εγγενής στην καπιταλιστική διαδικασία, προχωρεί με αργά βήματα και αποκλείεται να συναντήσει φωτεινούς σηματοδότες που να δηλώνουν ξεκάθαρα πότε ακριβώς είναι ανοιχτός ο δρόμος».¹¹⁰ Είναι, λοιπόν, πιθανή η «κοινωνικοποίηση σε κατάσταση ανωριμότητας», στην περίπτωση, δηλαδή, της πρώιμης μετάβασης από την καπιταλιστική στη σοσιαλιστική τάξη

¹⁰⁶ Αυτ., σ. 201.

¹⁰⁷ Αυτ., σ. 269.

¹⁰⁸ Αυτ., σ. 269, 271.

¹⁰⁹ Αυτ., σ. 270.

¹¹⁰ Αυτ., σ. 268.

πραγμάτων.¹¹¹ Εδώ τα πράγματα είναι διαφορετικά λόγω της ανωριμότητας «των πραγμάτων και των ψυχών»,¹¹² όπως αναφέρει χαρακτηριστικά ο Schumpeter, δηλαδή λόγω της ανωριμότητας τόσο σε οικονομικό όσο και σε ιδεολογικοπολιτικό επίπεδο. Ούτε η οργάνωση της βιομηχανίας πληροί της προϋποθέσεις για την κοινωνικοποίησή της, αλλά ούτε ο κόσμος είναι πεπεισμένος για την αποτελεσματικότητά της. Εδώ, λοιπόν, αναμένεται η υποστήριξη του μετασχηματισμού των κοινωνικοοικονομικών θεσμών να είναι ασθενής και η αντίσταση έντονη, με λογικό επακόλουθο τη χρήση βίας στις αντιφρονούσες ομάδες και τάξεις. «Η νέα κατάσταση πραγμάτων θα έπρεπε να εγκαθιδρυθεί μέσω μιας επανάστασης, το πιθανότερο αιματηρής».¹¹³ Η επιτυχία του σοσιαλιστικού παραδείγματος είναι και πάλι δυνατή, όπως επιβεβαιώνεται άλλωστε από την ιστορία,¹¹⁴ ωστόσο «η κοινωνικοποίηση σε μια κατάσταση τόσο ανώριμη ώστε να απαιτεί επανάσταση, (...) δεν ωφελεί κανέναν, ούτε βραχυπρόθεσμα ούτε μακροπρόθεσμα, παρά μόνο όσους τη μηχανεύτηκαν».¹¹⁵

Για τον Schumpeter από την άποψη του δημόσιου συμφέροντος ο σοσιαλισμός φαίνεται να αποτελεί ένα οικονομικό σύστημα «που παρουσιάζει μεγαλύτερο βαθμό ορθολογικότητας» και είναι πιο αποδοτικό από τον καπιταλισμό.¹¹⁶ Μια σοσιαλιστική διοίκηση μπορεί να πετύχει τους στόχους που θέτει με λιγότερες αναταράξεις και απώλειες.¹¹⁷ Συγκεκριμένα θεωρεί ότι το σοσιαλιστικό σύστημα μπορεί να εξαλείψει «το αίτιο των κυκλικών διακυμάνσεων που το καπιταλιστικό σύστημα μπορεί απλώς να περιορίσει».¹¹⁸ Επιπλέον ακριβώς λόγω αυτής της εξαφάνισης των υφέσεων,

¹¹¹ Αυτ., σ. 272.

¹¹² Αυτ., σ. 273.

¹¹³ Αυτ., σ. 274.

¹¹⁴ Χαρακτηριστικό παράδειγμα για τον Schumpeter αποτελεί η Σοβιετική Ένωση και η κατάληψη της εξουσίας από τους μπολσεβίκους, που ήταν καθαρά προϊόν τύχης (Schumpeter, *Καπιταλισμός, Σοσιαλισμός και...*, ό.π., σ. 435), κάτι που κατά τον ίδιο φαίνεται να επιβεβαιώνεται και από τον Λένιν, ο οποίος «επαναλάμβανε ξανά και ξανά ότι ο τελικός θρίαμβος θα κερδιζόταν μονάχα με τη συμμετοχή στον αγώνα των πιο αναπτυγμένων χωρών» (Αυτ., σ. 435 – 436).

¹¹⁵ Αυτ., σ. 278.

¹¹⁶ Αυτ., σ. 238.

¹¹⁷ Αυτ.

¹¹⁸ Αυτ., σ. 237.

το φαινόμενο της ανεργίας θα είναι σαφώς πιο περιορισμένο σε μια σοσιαλιστική κοινωνία.¹¹⁹ Τονίζει ακόμα ότι σε ένα σοσιαλιστικό καθεστώς ο ρυθμός διάδοσης των τεχνολογικών βελτιώσεων είναι ταχύς, γεγονός που μπορεί να οδηγήσει στην άμεση εξάλειψη των αντιπαραγωγικών πρακτικών.¹²⁰ Ένα επιπλέον πλεονέκτημα πρωταρχικής σημασίας που παρουσιάζει το σοσιαλιστικό σύστημα έναντι του καπιταλιστικού είναι η εξάλειψη του ανταγωνισμού μεταξύ ιδιωτικής και δημόσιας σφαίρας, της πάλης δηλαδή μεταξύ επιχειρήσεων και κράτους,¹²¹ η οποία και απασχολούσε «μερικά από τα καλύτερα μυαλά» και δεδομένου ότι αυτά είναι σπάνια, «η απασχόλησή τους σε δραστηριότητες άλλου είδους δε είναι διόλου αμελητέα».¹²² Ακόμα περισσότερο η φορολογία, ως καθοριστικός παράγοντας που εξηγεί τις ανεπαρκείς οικονομικές επιδόσεις και που μπορεί να προκαλέσει φθορά στην παραγωγική διαδικασία, σε έναν σοσιαλιστικό τύπο οργάνωσης καταργείται.¹²³

Ωστόσο ο Schumpeter μας προειδοποιεί ότι σε καμία περίπτωση η υπεροχή του σοσιαλισμού δεν είναι δεδομένη: «Το γεγονός ότι τα ενδεχόμενα πλεονεκτήματα μπορεί να αποδειχθούν στην πράξη μειονεκτήματα δεν πρέπει ποτέ να το ξεχνούμε».¹²⁴

Ο Schumpeter συνεχίζει την επιχειρηματολογία του υπέρ του σοσιαλισμού απαντώντας σε εκείνα τα επιχειρήματα που παραπέμπουν στην θεωρία ότι οι ηθικές αξίες του σοσιαλισμού είναι πλήρως αντίθετες προς την ανθρώπινη φύση, υποστηρίζοντας ότι σε μια σοσιαλιστική κοινότητα το χρηματικό κέρδος – που αποτελούσε τον πιο αναγνωρίσιμο δείκτη επιτυχίας στις καπιταλιστικές κοινωνίες – μπορεί κατά κάποιο τρόπο να αναπροσαρμοστεί και να καλύψει την ανάγκη για κοινωνική αναγνώριση μέσα από εναλλακτικές μεθόδους.¹²⁵

¹¹⁹ Αυτ., σ. 239.

¹²⁰ Αυτ.

¹²¹ Αυτ., σ. 240.

¹²² Αυτ., σ. 241.

¹²³ Αυτ.

¹²⁴ Αυτ., σ. 239.

¹²⁵ Αυτ., σ. 252–253.

Τέλος, η επιτυχής διαχείριση της οικονομίας σε σοσιαλιστικό καθεστώς μπορεί να πραγματοποιηθεί μέσω της «γραφειοκρατικοποίησης του οικονομικού βίου». ¹²⁶ Μάλιστα θα έπρεπε να επιτραπεί στο αστικό στρώμα να συμμετάσχει στην στελέχωση των γραφειοκρατικών μηχανισμών, «λόγω ικανοτήτων αλλά και λόγω παράδοσης». ¹²⁷ Άλλωστε «από τη συνεργασία των αστικών στοιχείων θα κριθεί η επιτυχία ή αποτυχία του σοσιαλιστικού συστήματος». ¹²⁸ Ο ρόλος της γραφειοκρατίας στη θεωρία του Schumpeter είναι ζωτικής σημασίας και δεν θα έπρεπε σε καμία περίπτωση να φοβίζει τους υποστηρικτές του σοσιαλισμού και αυτό γιατί για τον Schumpeter ο σοσιαλισμός πρόκειται ακριβώς για μια «τεράστια γραφειοκρατική μηχανή που αγκαλιάζει τα πάντα». ¹²⁹

Ακόμη περισσότερο παρουσιάζει έντονο ενδιαφέρον ότι ο σοσιαλισμός για τον οποίο κάνει λόγο ο Schumpeter χαρακτηρίζεται από «πολιτισμική απροσδιοριστία». ¹³⁰ Ο ίδιος απορρίπτοντας, με ιδιαίτερα γλαφυρό τρόπο, τις ανώτερες ηθικές αξίες με τις οποίες ήταν άρρηκτα συνδεδεμένος ο σοσιαλισμός, επεσήμαινε ότι «μια κοινωνία μπορεί να είναι αληθινά και εξολοκλήρου σοσιαλιστική και παρ' όλα αυτά να καθοδηγείται από έναν μονάρχη ή να είναι οργανωμένη με τον δημοκρατικότερο τρόπο · μπορεί να είναι αριστοκρατική ή προλεταριακή». ¹³¹ Ο σοσιαλισμός του Schumpeter είναι απογυμνωμένος από οποιοδήποτε ηθικό, αξιακό ή πολιτισμικό περιεχόμενο. Αντιστοιχεί σε ένα οικονομικό καθεστώς κεντρικού σχεδιασμού, η αποτελεσματική λειτουργία του οποίου βασίζεται στην εφαρμογή συγκεκριμένων κανόνων για την ορθότερη διαχείριση της παραγωγής και της κατανάλωσης, ανεξάρτητα από τα ιδιαίτερα αξιολογικά χαρακτηριστικά που αυτοί οι κανόνες μπορεί να συνεπάγονται.

Αυτή του η ανάλυση για τον σοσιαλισμό τού επιτρέπει να υποστηρίξει ότι «υπό κατάλληλες κοινωνικές συνθήκες η σοσιαλιστική μηχανή μπορεί να

¹²⁶ Αυτ., σ. 250.

¹²⁷ Αυτ.

¹²⁸ Αυτ., σ. 248.

¹²⁹ Αυτ., σ. 250.

¹³⁰ Αυτ., σ. 205.

¹³¹ Αυτ.

δουλέψει με δημοκρατικές αρχές»¹³², ωστόσο αφού πρώτα αναπτύξει τη *δημοκρατική* του *θεωρία*, μέσα από την οποία αναδεικνύεται το αμάλγαμα της κοινωνικής και πολιτικής του φιλοσοφίας και που η εξέτασή της αποτελεί το κεντρικό μας εγχείρημα. Άλλωστε δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι η διαπίστωση της συμβατότητας μεταξύ μιας σοσιαλιστικής οικονομίας και των δημοκρατικών θεσμών, εξαρτάται από τον τρόπο με τον οποίο ο ίδιος ο Schumpeter αντιλαμβάνεται τόσο το σοσιαλισμό όσο και τη δημοκρατία.¹³³

Οι θεωρητικές αναλύσεις περί δημοκρατίας του Schumpeter αντιπαρατίθενται πλήρως στην κλασική δημοκρατική παράδοση και απομακρύνονται από τις φιλοσοφικές θεωρίες των ηθικά σκεπτόμενων φιλελεύθερων του 18^{ου} αιώνα, που την εξύψωναν σε εκείνο το ανώτερο ηθικό ιδεώδες που μπορεί να πετύχει την βελτίωση της ανθρωπότητας. Αντίθετα επιχειρώντας τη διατύπωση μιας εμπειρικά βασισμένης θεωρίας, συγκροτεί ένα δημοκρατικό μοντέλο, που επαναπροσδιορίζει τη δημοκρατία ως μια θεσμική οργάνωση για την επίτευξη πολιτικών, νομοθετικών και διοικητικών αποφάσεων, μέσω της ανάθεσης σε μεμονωμένα άτομα της δύναμης να αποφασίζουν για δημόσια θέματα ως αποτέλεσμα των ανταγωνιστικών διαδικασιών για την απόκτηση των ψήφων του λαού.

¹³² Αυτ., σ. 343.

¹³³ Αυτ.

3.Η Θεωρία της Δημοκρατίας

Ο Schumpeter ορίζει την κλασική δημοκρατική θεωρία του 18^{ου} αιώνα ως εκείνο «το θεσμικό σχέδιο λήψης των πολιτικών αποφάσεων από τον λαό για το γενικό καλό, σχέδιο που πραγματοποιείται μέσω της εκλογής αντιπροσώπων οι οποίοι, λειτουργώντας ως ενιαίο σώμα, ικανοποιούν τη θέληση του λαού»,¹³⁴ προκειμένου στη συνέχεια να αποδομήσει τις κεντρικές συνιστώσες αυτού του μοντέλου και να καταδείξει την ερμηνευτική τους αδυναμία και την αναντιστοιχία που παρουσιάζουν με το επίπεδο της εμπειρικής πραγματικότητας, όπου, δηλαδή, η δημοκρατική μέθοδος λειτουργεί στην πράξη και τα άτομα καλούνται με τον έναν ή τον άλλον τρόπο να πάρουν πολιτικές αποφάσεις.

Αφενός η κλασική προσέγγιση της δημοκρατίας προϋποθέτει ότι υπάρχει ένα *γενικό καλό*, το οποίο εύκολα μπορεί να προσδιοριστεί και επομένως να λειτουργήσει ως το κριτήριο αξιολόγησης όλων εκείνων των μέτρων ή των αποφάσεων, που βρίσκονται υπό συζήτηση ή προς επικύρωση. Επιπλέον προϋποτίθεται ότι τα έλλογα κοινωνικά όντα έχουν συνείδηση αυτού του γενικού καλού, που θα οδηγήσει στην επίτευξη της συνολικής ευημερίας και επομένως ότι όλοι ή τουλάχιστον οι περισσότεροι συμφωνούν και συμμετέχουν υπεύθυνα στην προαγωγή του. Υφίσταται, λοιπόν, και μια *γενική θέληση του λαού*, η οποία συμπίπτει με το γενικό συμφέρον.¹³⁵

Ακόμη περισσότερο «στις κοινότητες που παρουσιάζουν το φαινόμενο του καταμερισμού της εργασίας»¹³⁶ κρίνεται βολικότερο να ανατίθεται η διαχείριση των δημοσίων υποθέσεων στους «*ειδικούς*», σε αυτούς δηλαδή που διαθέτουν εξειδικευμένες γνώσεις και δεξιότητες, ενεργώντας πάντα σύμφωνα με τη γενική βούληση του λαού και με γνώμονα το κοινό συμφέρον.¹³⁷

Στη βάση των υποθέσεων που διατυπώθηκαν παραπάνω, οργανώνεται ο κεντρικός πυρήνας των αναπαραστάσεων που οικοδομούν τα άτομα γύρω

¹³⁴ Αυτ., σ. 303.

¹³⁵ Αυτ.

¹³⁶ Αυτ., σ.304.

¹³⁷ Αυτ.

από το πολιτικό σύστημα της δημοκρατίας. Ωστόσο κατά τον Schumpeter κάθε μια από αυτές τις υποθέσεις αντιστοιχεί σε υποθετικά γεγονότα, τα θεμέλια των οποίων, ακόμη και σε θεωρητικό επίπεδο, ούτε ιδιαίτερα στέρεα μπορούν να είναι, ούτε να αποτελούν κάτι άλλο πέρα από ένα σύστημα ουτοπικών φιλοσοφικών αρχών.

Ο ίδιος ισχυρίζεται ότι ο προσδιορισμός ενός γενικού καλού με τον οποίο θα μπορούσαν όλοι να συμφωνήσουν καθίσταται αδύνατος. Τα άτομα διαθέτουν διαφορετικές αντιλήψεις για το πώς θα έπρεπε να είναι η κοινωνία μας αλλά και για τους τρόπους με τους οποίους μπορούμε να προσεγγίσουμε έναν κοινό – κατά τα άλλα, προς επίτευξη στόχο.¹³⁸

Θα μπορούσαμε να υποστηρίξουμε, παρεκβαίνοντας ίσως, ότι η επιχειρηματολογία που ακολουθεί σε αυτό το σημείο ο Schumpeter βρίσκεται σε πλήρη αντιστοιχία με τη διάκριση, που πραγματοποιεί ο Durkheim, μεταξύ παραδοσιακών και σύγχρονων βιομηχανικών κοινωνιών. Σύμφωνα με τον τελευταίο, ιδιάζον χαρακτηριστικό των παραδοσιακών κοινωνιών είναι η κατασκευή συλλογικών αναπαραστάσεων, δηλαδή ενός συλλογικού, συνεκτικού τρόπου σκέψης, που επικαλύπτει τις ατομικές διαφορές, υπερβαίνει τις κοινωνικές διαιρέσεις, καλλιεργεί συλλογικές συνειδήσεις που μοιράζονται όλα τα μέλη της κοινότητας και επομένως υιοθετούν κοινούς τρόπους συμπεριφοράς.¹³⁹ Αντίθετα οι σύγχρονες ατομοκεντρικές δυτικές κοινωνίες καθιστούν τις συλλογικές αναπαραστάσεις ιδιαίτερα περιορισμένες. Τα άτομα αυτών των κοινωνιών ανήκουν ταυτόχρονα σε πολλές κοινωνικές ομάδες, μοιράζονται διαφορετικές κοινωνικές ταυτότητες, πολλές φορές συγκρουόμενες μεταξύ τους, παρουσιάζουν διαφοροποιημένες αντιλήψεις, αξίες, πεποιθήσεις, και υποκινούνται από αντικρουόμενα συμφέροντα. Συνθέτουν κάθε φορά ένα ιδιαίτερο ιδεολογικό σύστημα, που τα προσανατολίζει μέσα στο χώρο και το χρόνο και κατευθύνει την μεταξύ τους

¹³⁸ Αυτ., σ. 305.

¹³⁹ Αναφέρεται στο Άννα Μαντόγλου & Κυριάκος Μελέτη, *Επιστημονικός Λόγος περί Κοινωνικών Αναπαραστάσεων και Ιδεολογιών*, Παπαζήση, Αθήνα 2013, σ. 41 – 43 · Serge Moscovici, *Η ψυχανάλυση, η εικόνα της και το κοινό της*, μτφρ. Μ. Κολώνιας, επιμ. Α. Μαντόγλου, Οδυσσέας, Αθήνα 1999, σ. 27, 44.

επικοινωνία και τις κατηγορικές τους υπαγωγές. Σε αυτό το πλαίσιο θα μπορούσαμε να πούμε ότι οι αναπαραστάσεις που συνθέτουν τα άτομα για το κοινό συμφέρον αλλά και των μέσων που θα μας οδηγήσουν σε αυτό, διαφοροποιούνται στη βάση της ιδιαίτερης κοινωνικής τους ταυτότητας.

Ακόμη περισσότερο αμφισβητείται από τον Schumpeter η κριτική αντίληψη και η ικανότητα του ψηφοφόρου να ερμηνεύει τις διαθέσιμες πληροφορίες και να καταλήγει σε λογικώς επεξεργασμένα συμπεράσματα, και μάλιστα σε τέτοιο βαθμό, που προχωρώντας σε αναλύσεις βαθιά επηρεασμένες από τις θεωρίες της κοινωνικής ψυχολογίας, θα υποστηρίξει τον ανορθολογικό χαρακτήρα της συμπεριφοράς του εκλογικού σώματος στο πεδίο της πολιτικής.

Πιο συγκεκριμένα, η απαισιόδοξη άποψη που υιοθετεί ο Schumpeter για τους ψηφοφόρους προέρχεται από την ψυχολογία των μαζών και τον Gustave Le Bon,¹⁴⁰ σύμφωνα με τον οποίο μέσω της επιρροής ή της υποβολής η ανθρώπινη σκέψη εκτρέπεται από τη λογική και το άτομο μπορεί να οδηγηθεί στην υιοθέτηση απόψεων ή γνώμων εξωτερικών προς αυτό.¹⁴¹ Μια μάζα ή ένα πλήθος δεν συνιστά απλώς ένα σύνολο ατόμων που βρίσκεται συγκεντρωμένο στον ίδιο χώρο, αλλά αποκτά μια διανοητική ενότητα.¹⁴² Σύμφωνα με την ψυχολογία των μαζών, δηλαδή, το πλήθος αποτελείται από τα άτομα που το απαρτίζουν, ωστόσο η μορφή του συγκροτείται από τις πεποιθήσεις και τις δοξασίες των μελών του.¹⁴³

Ο ίδιος ο Schumpeter τονίζει τα γνωρίσματα εκείνα που χαρακτηρίζουν την περίπτωση του όχλου, σημειώνοντας και εκείνος ότι η έννοια του πλήθους δεν περιορίζεται στην αριθμητική συγκέντρωση των ατόμων. «Οι αναγνώστες των εφημερίδων, το ακροατήριο του ραδιοφώνου, τα μέλη ενός κόμματος, ακόμη και αν δεν βρίσκονται μαζί στον ίδιο χώρο, μπορούν με τρομακτική ευκολία να

¹⁴⁰ Schumpeter, *Καπιταλισμός, Σοσιαλισμός και...*, ό.π., σ. 311 · Manfred G. Schmidt, *Θεωρίες της Δημοκρατίας*, μτφρ. Ε. Δεκαβάλλα, επιμ. Δ. Δώδος, Σαββάλας, Αθήνα 2004, σ. 228.

¹⁴¹ Στάμος Παπαστάμου, *Εισαγωγή στην Κοινωνική Ψυχολογία. Η παράδοση*, Τόμος Β', Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2006, σ. 27.

¹⁴² Αυτ., σ. 45.

¹⁴³ Αυτ., σ. 64.

μετατραπούν ψυχολογικά σε πλήθος και να έρθουν σε κατάσταση υστερίας, όπου κάθε προσπάθεια λογικής επιχειρηματολογίας δεν κάνει τίποτε άλλο παρά να εξάπτει τα ζωώδη ένστικτα». ¹⁴⁴

Από καθαρά οικονομική άποψη, οι απαιτήσεις των ατόμων ως καταναλωτών φαίνεται να μην είναι πάντα ούτε άμεσες ούτε ορθολογικές. Μέσω των τεχνικών της διαφήμισης και άλλων μέσων πειθούς, οι παραγωγοί μπορούν να διαμορφώνουν και να υποβάλλουν τις δικές τους απαιτήσεις παρά να συμμορφώνονται σε αυτές των καταναλωτών. Ωστόσο τα άτομα πάνω απ' όλα λαμβάνουν τις αποφάσεις που αφορούν την καθημερινή τους ζωή με κριτήριο «την ευεργετική και ορθολογική επίδραση των ευχάριστων ή δυσάρεστων εμπειριών τους». ¹⁴⁵ Για ζητήματα με τα οποία υπάρχει άμεση εμπλοκή και πρόσκεινται στα ιδιαίτερα ενδιαφέροντα των ατόμων, τα τελευταία αναπτύσσουν ένα είδος υπευθυνότητας που τους διδάσκουν αυτές οι ευχάριστες ή δυσάρεστες συνέπειες των δράσεών τους, ενισχύοντας ή εξαλείφοντας αντίστοιχα ένα σύνολο συμπεριφορών. ¹⁴⁶

Αντίθετα μόλις εισέλθουν στο πεδίο της πολιτικής τα άτομα παρουσιάζουν χαμηλότερα επίπεδα πνευματικής απόδοσης. Φαίνεται να διακατέχονται από ένα «περιορισμένο αίσθημα ευθύνης» ¹⁴⁷ απέναντι στις πολιτικές που ακολουθούνται από τις εκάστοτε ηγεσίες είτε σε εθνικό είτε σε επίπεδο τοπικής αυτοδιοίκησης, ενώ παράλληλα απουσιάζει «μια αποτελεσματική θέληση» ¹⁴⁸ για ουσιαστική ενασχόληση με ζητήματα εσωτερικής και εξωτερικής πολιτικής, με θέματα, δηλαδή, που φαινομενικά απομακρύνονται κατά πολύ από τα άμεσα ιδιωτικά τους συμφέροντα.

Οι ψηφοφόροι αποδεικνύονται κακοί κριτές σε ότι αφορά τα μακροπρόθεσμα συμφέροντά τους, γίνονται πάλι πρωτόγονοι, η άγνοια και η αμάθεια αντιστέκονται, παρά την αφθονία και την πλήρη διαθεσιμότητα των

¹⁴⁴ Schumpeter, *Καπιταλισμός, Σοσιαλισμός και...*, ό.π., σ. 312.

¹⁴⁵ Αυτ.

¹⁴⁶ Αυτ., σ. 313.

¹⁴⁷ Αυτ., σ. 315.

¹⁴⁸ Αυτ., σ. 316.

πληροφοριών, τις οποίες δεν επεξεργάζονται σε βάθος, με αποτέλεσμα η πολιτική επιχειρηματολογία να χαρακτηρίζεται φτωχή και παιδαριώδης και η σκέψη που αναπτύσσεται ανώριμη και συναισθηματική.¹⁴⁹

Η Θεωρία του Ανταγωνισμού των Ελίτ

Η θεωρία της δημοκρατίας που προτείνει ο Schumpeter αποτελεί μέρος ενός ευρύτερου επιχειρήματος που αφορά την σταδιακή αντικατάσταση του καπιταλιστικού συστήματος από το σοσιαλισμό. Επηρεασμένος πιθανόν από την επανάσταση των μπολσεβίκων και την άνοδο του Χίτλερ στην εξουσία, ασκεί έντονη κριτική σε δημοκρατικά συστήματα με διευρυμένη συμμετοχή, θεωρώντας ότι η υπέρ το δέον ενεργοποίηση του δήμου μπορεί να έχει ολέθριες συνέπειες.¹⁵⁰

Ο Schumpeter ορίζει την δημοκρατία ως «εκείνο το θεσμικό διακανονισμό για τη λήψη των πολιτικών αποφάσεων σύμφωνα με τον οποίο τα άτομα αποκτούν το δικαίωμα να αποφασίζουν μέσω της ανταγωνιστικής διεκδίκησης της λαϊκής ψήφου».¹⁵¹ Η θεωρία της *δημοκρατίας ως μεθόδου* που ο ίδιος προτείνει απογυμνώνει τους δημοκρατικούς θεσμούς από το ιδεολογικά φορτισμένο περιεχόμενο που τους αποδίδεται και συνεπώς τους ανήγαγε σε ένα σύνολο ηθικών σκοπών και αξιών.

«Η δημοκρατία δεν σημαίνει και δεν μπορεί να σημαίνει ότι ο λαός κυβερνά πραγματικά».¹⁵² Αντίθετα οι αποφάσεις του λαού περιορίζονται στη δυνατότητα που του δίνεται μέσω της εκλογικής διαδικασίας να επιλέξει αυτούς που τελικά πρόκειται να τον κυβερνήσουν. Αυτό προϋποθέτει την ύπαρξη διαφορετικών πολιτικών ομάδων ηγεσίας, που ανταγωνίζονται μεταξύ

¹⁴⁹ Αυτ., σ. 317 – 318.

¹⁵⁰ David Held, *Μοντέλα Δημοκρατίας*, μτφρ. Μ. Τζιαντζή, Κ. Κέη, Γ. Βογιατζής, επιμ. Γ. Μανιάτης, Πολύτροπον, Αθήνα 2007, σ. 198.

¹⁵¹ Schumpeter, *Καπιταλισμός, Σοσιαλισμός και...*, ό.π., σ. 325 – 326.

¹⁵² Αυτ., σ. 344.

τους για την ψήφο του εκλογικού σώματος και έχουν ως στόχο την ανάληψη της κυβερνητικής εξουσίας.¹⁵³

Ο ορισμός αυτός παρουσιάζει, κατά τον Schumpeter, αρκετά πλεονεκτήματα, που μάλιστα φαίνεται να βελτιώνουν παρά να υποβαθμίζουν τη θεωρία της δημοκρατικής διαδικασίας.

Πιο συγκεκριμένα με την έννοια του ανταγωνισμού των πολιτικών ελίτ εισάγεται το ζήτημα της ηγεσίας που η κλασική θεωρία φαίνεται να αγνοούσε, καθώς απέδιδε «στο εκλογικό σώμα έναν τελείως μη ρεαλιστικό βαθμό πρωτοβουλίας».¹⁵⁴ Στην πράξη, όμως, οι συλλογικότητες «δρουν σχεδόν αποκλειστικά αποδεχόμενες την αρχή της ηγεσίας – αυτή είναι ο κυρίαρχος μηχανισμός που πρακτικά λειτουργεί σε όσους τύπους συλλογικής δράσης αποτελούν κάτι περισσότερο από ανακλαστική αντίδραση».¹⁵⁵ Επιπλέον, αυτή η προσέγγιση της δημοκρατίας παρέχει ένα σαφές και «αποτελεσματικό κριτήριο για τη διάκριση των δημοκρατικών από τις μη δημοκρατικές κυβερνήσεις»,¹⁵⁶ το οποίο, σε τελική ανάλυση, συνιστά την ίδια την ουσία της δημοκρατίας και αντιστοιχεί στη δυνατότητα των εκλογέων να αντικαθιστούν τη μια κυβέρνηση με την άλλη, μέσω των εκλογικών διαδικασιών,¹⁵⁷ εμποδίζοντας με αυτόν τον τρόπο την εδραίωση της ήδη εκλεγμένης κυβέρνησης.

Σε αυτό το σημείο οι αντιστοιχίες με τις αναλύσεις του Weber για τον κοινοβουλευτισμό και την οργάνωση των κομμάτων είναι προφανείς.¹⁵⁸ Σύμφωνα με τον Weber,¹⁵⁹ η επέκταση του δικαιώματος ψήφου υπονόμωσε την κλασική αντίληψη του κοινοβουλίου ως πεδίο διαβούλευσης και ρύθμισης της εθνικής πολιτικής μέσα από τον έλλογο στοχασμό και με καθοδηγητικό κριτήριο το δημόσιο συμφέρον. Με την εισαγωγή της καθολικής ψηφοφορίας

¹⁵³ Αυτ.

¹⁵⁴ Αυτ., σ. 326.

¹⁵⁵ Αυτ., σ. 326–327.

¹⁵⁶ Αυτ., σ. 326.

¹⁵⁷ Αυτ., σ. 329.

¹⁵⁸ Held, *Μοντέλα Δημοκρατίας*, ό.π., σ. 198 · Schmidt, *Θεωρίες της δημοκρατίας*, ό.π., σ. 230.

¹⁵⁹ Held, *Μοντέλα Δημοκρατίας*, ό.π., σ. 188 – 189.

απαιτείται η συγκρότηση ενός τεράστιου μηχανισμού πολιτικών οργανώσεων, οι οποίες αναλαμβάνουν την οργάνωση της εκπροσώπησης των πολλών και διαιρεμένων κοινωνικών ομάδων και τάξεων. Θεμελιώνεται δηλαδή ο κομματικός μηχανισμός που αποτελεί πλέον το επίκεντρο της πολιτικής δραστηριότητας. Τα κόμματα συναγωνίζονται μεταξύ τους για να αποκτήσουν επιρροή στις δημόσιες υποθέσεις. Στην προσπάθειά τους να γίνουν αποτελεσματικά αποκτούν ενιαία κατεύθυνση και αυστηρή πειθαρχία και εξελίσσονται έτσι σε γραφειοκρατικούς οργανισμούς. Η εξουσία συγκεντρώνεται ολοένα και περισσότερο με τις κομματικές οργανώσεις να μετασχηματίζονται τελικά σε μέσα για τη νικηφόρα διεξαγωγή της εκλογικής μάχης και να ιδρύουν μηχανισμούς για τον έλεγχο των οπαδών τους αλλά ακόμα και των μελών του κοινοβουλίου. Οι εκλεγμένοι αντιπρόσωποι μετατρέπονται σε «τίποτε περισσότερο από καλοπειθαρχημένο κοπάδι ψηφοφορίας»¹⁶⁰.

Ακόμη περισσότερο σε μεγάλους πολιτικούς συνδέσμους που αντιστοιχούν δηλαδή σε ευρύτερες και εκτεταμένες γεωγραφικές περιοχές «η πολιτική επιχείρηση είναι κατ' ανάγκην επιχείρηση φορέων συμφερόντων. (...) Στην πράξη αυτό σημαίνει τη διάκριση των πολιτών με δικαίωμα ψήφου σε πολιτικά ενεργά και σε πολιτικά παθητικά στοιχεία».¹⁶¹

Ο Weber φαίνεται να αντιλαμβάνεται τη δημοκρατία ως το μέσο και το πεδίο ανάδειξης χαρισματικών πολιτικών ηγετών. Από τις κοινοβουλευτικές συνελεύσεις μπορούν να αναδυθούν ηγέτες εκπαιδευμένοι για τον πολιτικό στίβο.¹⁶² Ο ρόλος των εκλογέων αφορά αποκλειστικά την ανάδειξη αυτή των ηγετών χωρίς να αφήνονται περιθώρια για την διεύρυνση της πολιτικής συμμετοχής, ενώ παράλληλα θεωρεί ότι αυτό το σύστημα περιλαμβάνει κάποια περιθώρια προστασίας για τους εκλογείς τα οποία αντιστοιχούν στη

¹⁶⁰ Max Weber, *Η πολιτική ως επάγγελμα*, Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας Πανεπιστημίου Κρήτης, Ρέθυμνο, 2004, σ. 24.

¹⁶¹ Αυτ., σ. 18.

¹⁶² Raymond Aron, *Η εξέλιξη της κοινωνιολογικής σκέψης*, Τόμος Β', μτφρ. Μ. Λυκούδης, Γνώση, Αθήνα 1993, σ. 357.

δυνατότητα απομάκρυνσης των ακατάλληλων εκλεγμένων από τα αξιώματά τους, ο οποίος είναι και ο μοναδικός ρόλος που τους αποδίδεται.¹⁶³

Αντίστοιχα ο Schumpeter θεωρεί ότι το κλασικό δημοκρατικό δόγμα αναγνωρίζει στο εκλογικό σώμα «ένα βαθμό ανεξαρτησίας και ένα είδος ορθολογισμού που δεν υφίσταται καθόλου στην πραγματικότητα».¹⁶⁴

Ο Schumpeter απεικονίζει το μέσο πολίτη με περιορισμένες πολιτικές και πνευματικές ικανότητες. Παρόλο που τα άτομα φαίνεται να μπορούν να ανταποκριθούν ικανοποιητικά στα ζητήματα του ιδιωτικού τους βίου που αφορούν κάποιο άμεσο και προσωπικό όφελος, «μόλις φτάσουμε στο πεδίο των εθνικών και διεθνών υποθέσεων, που δεν έχουν καμία άμεση και σαφή σύνδεση με τα ιδιωτικά ενδιαφέροντα»,¹⁶⁵ οι ψηφοφόροι αποδεικνύονται επιρρεπείς σε ισχυρές συναισθηματικές παρορμήσεις και ανίκανοι να λάβουν δραστικές αποφάσεις, καθώς «στην πολιτική μετρούν οι άμεσες υποσχέσεις και επιβεβαιώνεται μονάχα η βραχυπρόθεσμη λογική».¹⁶⁶

Το εκλογικό σώμα παρουσιάζεται πνευματικά αδύναμο, με περιορισμένο αίσθημα ευθύνης απέναντι στις εθνικές υποθέσεις και με μειωμένη κριτική αντίληψη σε ζητήματα εσωτερικής και εξωτερικής πολιτικής.¹⁶⁷ Η άγνοια, η ελάχιστη αίσθηση συμμετοχής και η απουσία αποτελεσματικής θέλησης, η οποία αποτελεί «το ψυχικό ισοδύναμο της υπεύθυνης δράσης που έχει συνείδηση του σκοπού της»,¹⁶⁸ συνιστούν γνωρίσματα τόσο «των αμόρφωτων ανθρώπων που κατέχουν ταπεινές θέσεις» όσο και «των μορφωμένων και επιτυχημένων».¹⁶⁹ Αυτή η συνειδητοποίηση συνιστά μια ακόμη πιο οδυνηρή παραδοχή στην δεύτερη περίπτωση. Παρόλο που οι πληροφορίες είναι άφθονες, ακριβείς και άμεσα διαθέσιμες σε όλους, χωρίς την πρωτοβουλία που πηγάζει από το αίσθημα ευθύνης, η άγνοια

¹⁶³ Held, *Μοντέλα Δημοκρατίας*, ό.π., σ. 192.

¹⁶⁴ Schumpeter, *Καπιταλισμός, Σοσιαλισμός και...*, ό.π., σ. 307.

¹⁶⁵ Αυτ., σ. 316.

¹⁶⁶ Αυτ.

¹⁶⁷ Αυτ., σ. 317.

¹⁶⁸ Αυτ., σ. 316.

¹⁶⁹ Αυτ., σ. 317.

αντιστέκεται. Τα άτομα, ανεξαρτήτως του μορφωτικού τους επιπέδου, αδυνατούν να εφαρμόσουν τους κανόνες της κριτικής και να παραμείνουν ανεπηρέαστοι από εξωτερικούς παράγοντες, αφού ο μέσος πολίτης «πέφτει σε χαμηλότερα επίπεδα πνευματικής απόδοσης μόλις εισέλθει στο πολιτικό πεδίο... Γίνεται πάλι πρωτόγονος. Η σκέψη του γίνεται ανώριμη και συναισθηματική».¹⁷⁰

Σύμφωνα με τον Schumpeter, λοιπόν, η συμμετοχή των εκλογέων στη λήψη των πολιτικών αποφάσεων δεν μπορεί παρά να περιοριστεί κατά το ελάχιστο, στην απλή νομιμοποίηση, δηλαδή, της κυριαρχίας των ανταγωνιστικών ελίτ.¹⁷¹ Ακολουθεί τον Weber ως προς τις ιδέες του ανταγωνισμού των πολιτικών ηγεσιών για τις θέσεις εξουσίας και της παθητικότητας του εκλογικού σώματος.

Επιπλέον διαφαίνονται οι επιρροές που ο ίδιος έχει δεχτεί από την «πολιτική κοινωνιολογία» του Weber, η οποία οικοδομείται στη βάση της διάκρισης ανάμεσα στο πεδίο της πολιτικής και το πεδίο της οικονομίας.¹⁷² Η οικονομία αφορά την ικανοποίηση των αναγκών των ατόμων ενώ η πολιτική αντιστοιχεί σε εκείνες τις συμπεριφορές που συνεπιφέρουν κυριαρχία ανθρώπου από άνθρωπο.¹⁷³ Σύμφωνα με τον Aron, «οι ορισμοί αυτοί επιτρέπουν ταυτόχρονα την κατανόηση της αλληλουχίας οικονομικής και πολιτικής δράσης, η διάκριση των οποίων είναι εννοιακή και όχι πραγματική»,¹⁷⁴ καθώς αποτελούν εκφάνσεις της ανθρώπινης συμπεριφοράς που σχεδόν ποτέ δεν θα συναντήσουμε στην καθαρή μορφή τους. Κάθε οικονομική δράση μπορεί να απαιτεί την προσφυγή σε ενέργειες που ενέχουν μια πολιτική διάσταση και αντίστροφα. «Υπάρχει μια οικονομία της πολιτικής και μια πολιτική της οικονομίας».¹⁷⁵

¹⁷⁰ Αυτ., σ. 317–318.

¹⁷¹ Held, *Μοντέλα Δημοκρατίας*, ό.π., σ. 202.

¹⁷² Aron, *Η εξέλιξη της...*, ό.π., σ. 346.

¹⁷³ Αυτ., σ. 347.

¹⁷⁴ Αυτ.

¹⁷⁵ Αυτ., σ. 348.

Όπως έχει διατυπωθεί παραπάνω, εξετάζοντας το έργο του Schumpeter *Καπιταλισμός, Σοσιαλισμός και Δημοκρατία* στο σύνολό του, μπορούμε να διακρίνουμε ότι αντλεί στοιχεία τόσο από το πεδίο των οικονομικών αλλά και από την κοινωνιολογία και την ιστορία. Ο ίδιος αντιλαμβάνεται την κοινωνιολογία ως το πεδίο μελέτης των αλληλεπιδράσεων μεταξύ των ατόμων μιας ομάδας. Θεωρούσε ότι, σε αντίθεση με την ιστορία και την εθνολογία, η κοινωνιολογία ως αναλυτική επιστήμη, δεν θα μπορούσε να ξεκινήσει οποιαδήποτε θεωρητική ανάλυση με την απλή συλλογή δεδομένων – όπως συμβαίνει με τους άλλους δυο προαναφερθέντες κλάδους – αλλά οφείλει πρώτα να ξεκινήσει με κάποια θεωρητική και εννοιολογική δουλειά.¹⁷⁶ Υπό αυτήν την έννοια η κοινωνιολογία ομοιάζει με τα οικονομικά.¹⁷⁷ Το έργο του Schumpeter άλλωστε αφορά μια εκτεταμένη και ενδελεχή ανάλυση του μετασχηματισμού των κοινωνικών και οικονομικών θεσμών του καπιταλιστικού συστήματος, μια ανάλυση που δεν θα μπορούσε να επιτευχθεί με τη χρήση της αμιγώς οικονομικής θεωρίας, η οποία είναι εφαρμόσιμη μόνο στα θέματα «της αξίας, των τιμών και του χρήματος».¹⁷⁸

Ωστόσο, θα λέγαμε ότι η δημοκρατική θεωρία που υπερασπίστηκε ο Schumpeter, είναι διαποτισμένη από την αρχή του ανταγωνισμού αλλά και από τις οικονομικές θεωρίες της παραγωγής, της κατανάλωσης, της προσφοράς και της ζήτησης.¹⁷⁹

Εισάγει έτσι ένα δημοκρατικό μοντέλο που είναι απόλυτα συμβατό με τους μηχανισμούς της αγοράς. Στο οικονομικό πεδίο επιχειρηματίες και καταναλωτές προσπαθούν να μεγιστοποιήσουν τα προσωπικά τους κέρδη ενεργώντας σε συνθήκες ελεύθερου ανταγωνισμού, «όπου όλες οι δραστηριότητες και όλα τα μέσα καταλήγουν στην αγορά, με αποτέλεσμα να

¹⁷⁶ Swedberg, «Introduction, The Man and...», ό.π., σ. 46.

¹⁷⁷ Αυτ.

¹⁷⁸ Αυτ.

¹⁷⁹ Schmidt, *Θεωρίες της δημοκρατίας*, ό.π., σ. 223.

παρέχεται από την αγορά η άριστη κατανομή εργασίας, κεφαλαίου και καταναλωτικών αγαθών».¹⁸⁰

Η επικράτηση της κοινωνίας της αγοράς φαίνεται να έχει διαμορφώσει ένα ατομικιστικό μοντέλο ανθρώπου και στη σφαίρα της πολιτικής, όπου εκλογείς και πολιτικοί επιδιώκουν την μεγιστοποίηση των προσωπικών τους ωφελειών, σε ένα πλαίσιο ελεύθερου πολιτικού ανταγωνισμού. Δεδομένων των πολυποίκιλων και διεσπαρμένων πολιτικών αιτημάτων, που ήδη έχει αναλύσει διεξοδικά ο Weber, απαιτείται ένα σύστημα που θα τα ταξινομή και θα τα ικανοποιεί με κυβερνητικές αποφάσεις. Χρειάζεται, λοιπόν, «ένα σύστημα πολιτικών κομμάτων-επιχειρήσεων, που προσφέρουν σε διάφορες διαστάσεις πακέτα πολιτικών αγαθών, ένα από τα οποία επιλέγουν οι εκλογείς με την πλειοψηφία τους».¹⁸¹ Η δημοκρατία ως μέθοδος είναι το μοναδικό μέσο που μπορεί να προσεγγίσει κατά το μέγιστο δυνατό αυτό το στόχο,¹⁸² να παρέχει δηλαδή μια σταθερή διακυβέρνηση που εξισορροπεί ζήτηση και προσφορά πολιτικών αγαθών.¹⁸³

Περιορισμοί και Συνέπειες της Δημοκρατίας

Ο Schumpeter έχει επίγνωση των προβληματικών συνεπειών που συνεπιφέρει ο άκρατος ανταγωνισμός για τα πολιτικά αξιώματα και που σε πολλές περιπτώσεις φαίνεται να περιορίζουν την ικανοποιητική λειτουργία της δημοκρατικής μεθόδου.

Κατ' αρχάς στις σύγχρονες δημοκρατικές κοινωνίες η άσκηση της πολιτικής δεν μπορεί να διαχωριστεί από την αναπόφευκτη επιδίωξη κάποιου

¹⁸⁰ Crawford B. Macpherson, *Η ιστορική πορεία της φιλελεύθερης δημοκρατίας*, μτφρ. Ε. Κασίμη, Γνώση, Αθήνα 1986, σ. 118.

¹⁸¹ Αυτ., σ. 119.

¹⁸² Held, *Μοντέλα Δημοκρατίας*, ό.π., σ. 199.

¹⁸³ Macpherson, *Η ιστορική πορεία...*, ό.π., σ. 119.

προσωπικού επαγγελματικού συμφέροντος. Αναπόφευκτα η πολιτική δράση δεν μπορεί να διαχωριστεί από το επάγγελμα του πολιτικού.¹⁸⁴

Δεύτερον, σε πολύπλοκες κοινωνικές δομές η αποτελεσματικότητα της δημοκρατίας σε διοικητικό επίπεδο κρίνεται ιδιαίτερα επισφαλής, «λόγω της τεράστιας απώλειας ενέργειας που συνεπάγονται για τους ηγέτες οι ατελείωτες διενέξεις εντός και εκτός κοινοβουλίου»¹⁸⁵ για ζητήματα διακυβέρνησης. Ακόμη πιο σημαντικές θεωρούνται οι επιπτώσεις του διαρκούς ανταγωνισμού των πολιτικών ελίτ που, προκειμένου να αναλάβουν ή να διατηρήσουν τις θέσεις εξουσίας, υιοθετούν μια βραχυπρόθεσμη πολιτική οπτική, τα αποτελέσματα της οποίας μπορούν να γίνουν ορατά σε σύντομο χρονικό διάστημα και έτσι να τους εξασφαλίσουν την εύνοια του εκλογικού σώματος, βάζοντας σε δεύτερη μοίρα πολιτικές με μακρινή στόχευση που απαιτούν όμως συστηματική και επίπονη εργασία.¹⁸⁶

Όσον αφορά, τελικά, την ποιότητα αυτών των πολιτικών ελίτ, ο Schumpeter είναι ιδιαίτερα διαφωτιστικός: «η δημοκρατική μέθοδος φτιάχνει επαγγελματίες πολιτικούς τους οποίους ακολούθως μετατρέπει σε ερασιτέχνες της διοίκησης και της πολιτικής».¹⁸⁷ Όπως αναφέρει χαρακτηριστικά ο Schmidt: «Υπό συγκεκριμένες συνθήκες το μέσο, δηλαδή η εκστρατεία για την προσέλκυση ψηφοφόρων, αυτονομείται εις βάρος του σκοπού, δηλαδή της πολιτικής απόφασης και διαμόρφωσής της».¹⁸⁸

Σε αυτό το σημείο η ανάλυση του Schumpeter περί της αναποτελεσματικότητας του δημοκρατικού συστήματος ως προς τη λήψη πολιτικών αποφάσεων, λόγω του ανταγωνισμού των πολιτικών ηγεσιών για την κατάληψη της εξουσίας και των διαρκών κοινοβουλευτικών συγκρούσεων, μας παραπέμπει στους κεντρικούς άξονες μιας ιδιαίτερα αμφιλεγόμενης πολιτικής θεώρησης και σκέψης. Ο λόγος, φυσικά, αφορά τον Carl Schmitt

¹⁸⁴ Schumpeter, *Καπιταλισμός, Σοσιαλισμός και...*, ό.π., σ. 344 – 345.

¹⁸⁵ Αυτ., σ. 345.

¹⁸⁶ Αυτ., σ. 345 – 347.

¹⁸⁷ Αυτ., σ. 348.

¹⁸⁸ Schmidt, *Θεωρίες της δημοκρατίας*, ό.π., σ. 226.

επιφανή νομικό, πολιτικό επιστήμονα και συνταγματολόγο της περιόδου της δημοκρατίας της Βαϊμάρης, ένθερμο υποστηρικτή του ναζιστικού καθεστώτος του Χίτλερ και νομικό εκπρόσωπο του Τρίτου Ράιχ.

Ο Schmitt ενδιαφέρεται για την αποκατάσταση της κυριαρχίας του γερμανικού κράτους και την αντιμετώπιση της μεταπολεμικής ρευστότητας που καλλιεργεί και ενισχύει η Δημοκρατία της Βαϊμάρης, επιτιθέμενος στο κοινοβουλευτικό σύστημα και τους φιλελεύθερους θεσμούς, που υπονομεύουν την ενότητα του κράτους.

Σύμφωνα με τον ίδιο το νέο φιλελεύθερο κράτος του 20^{ου} αιώνα είναι ένα αποδυναμωμένο κράτος, αφού βασίζεται στην θεμελιώδη αρχή της αντιπροσώπευσης και της κοινοβουλευτικής δημόσιας συζήτησης. Το κράτος δεν μπορεί να διασφαλίσει την πολιτική ενότητα καθώς ευρισκόμενο στα χέρια του φιλελευθερισμού δεν μπορεί να δώσει απάντηση και λύση στα ιδιάζοντως πολιτικά ζητήματα. Η απόφαση μονίμως αναβάλλεται σε μια μάταιη προσπάθεια των φιλελευθέρων να αναγάγουν κάθε πολιτικό ζήτημα στο οικονομικό ή ηθικό πεδίο¹⁸⁹. Η πολιτική άλλωστε είναι για τον Schmitt η κατάταξη εκείνη που προσανατολίζεται στην κρίσιμη κατάσταση.¹⁹⁰ Καθίσταται επομένως σαφές ότι οι φιλελεύθεροι θεσμοί αντικρούουν την ίδια την ουσία της πολιτικής θεωρίας του Schmitt, η οποία περιστρέφεται γύρω από την νεοσιζιονιστική του σύλληψη της κυριαρχίας, ως προαπαιτούμενο για την απόφαση και ανακήρυξη του Δημόσιου Εχθρού και την επιβολή της καταστάσεως εκτάκτου ανάγκης.

Επιπλέον με την καθολική επέκταση του δικαιώματος ψήφου και έτσι τον μαζικό εκδημοκρατισμό, επέρχεται η παρακμή της αστικής ομοιογένειας, που χαρακτήριζε το έως τότε ιδανικό κοινοβούλιο του 19^{ου} αιώνα και προκύπτει ένας πλουραλιστικός κατακερματισμός της κοινωνίας, αφού οι, νεοεισαχθείσες στο πεδίο της πολιτικής, μάζες είναι κοινωνιολογικά και ψυχολογικά ετερογενείς, με αποτέλεσμα να διαχωρίζονται σε πολλαπλές πολιτικές

¹⁸⁹Jan-Werner Muller, *Ένας επικίνδυνος νους. Η επίδραση του Καρλ Σμιτ στον ευρωπαϊκό μεταπολεμικό στοχασμό*, μτφρ. Α. Συριοπούλου, επιμ. Α. Κιουπκιολής, Πόλις, Αθήνα 2010, σ. 51.

¹⁹⁰Carl Schmitt, *Η Έννοια του Πολιτικού*, μτφρ. Α. Λαβράνου, επιμ. Γ. Σταμάτης, Κριτική, Αθήνα 2009, σ. 80.

ομάδες, που παρακινούνται από αντικρουόμενα συμφέροντα και πάθη τα οποία δεν μπορούν να συμφιλιωθούν μέσω της ορθολογικής δημόσιας συζήτησης.¹⁹¹

Το κράτος εκφυλίζεται σε ένα οικονομικό κράτος, καθώς ο φιλελευθερισμός ανάγει το *πολιτικό* στο οικονομικό και κοινωνικό στοιχείο, καθιστώντας την πολιτική κυριαρχία πλήρως εξαρτημένη από την οικονομία.¹⁹² Σε αυτό το πλαίσιο η διαχείριση των δημόσιων επιχειρήσεων έχει γίνει αντικείμενο συμβιβασμών και χαριστικών παροχών που προσφέρονται από τα κόμματα και τους ακολούθους τους, ενώ η πολιτική, αντί να αποτελεί μέριμνα μιας αστικής ελίτ που εκπροσωπεί αποτελεσματικά το κράτος ως σύνολο, «έχει καταλήξει η περιφρονημένη ενασχόληση μιας μάλλον αμφίβολης κατηγορίας ατόμων».¹⁹³ Το σύγχρονο φιλελεύθερο γερμανικό κράτος αντιστοιχεί σε εκείνο το *ολικό*, από ποσοτική άποψη *κράτος* [total state]¹⁹⁴, που χαρακτηρίζεται από την ανικανότητά του να αντισταθεί στη σφοδρή επίθεση των κομμάτων και των οργανωμένων συμφερόντων αλλά και από την αδυναμία του να διακρίνει ανάμεσα σε κρατικές και μη κρατικές σφαίρες¹⁹⁵.

Παρά την εχθρότητα του Schmitt απέναντι στον φιλελευθερισμό, όσον αφορά τη σχέση μεταξύ κράτους και οικονομίας, υποστηρίζει έναν *οικονομικό φιλελευθερισμό* με την προβολή της αναγκαιότητας δημιουργίας μη κρατικών σφαιρών¹⁹⁶. Αυτό που αντιμάχεται είναι η αλληλοδιείσδυση μεταξύ κράτους και κοινωνίας και η επακόλουθη παρέμβαση του πρώτου όχι μόνο στη σφαίρα της οικονομίας αλλά και σε όλες τις πτυχές της ανθρώπινης ύπαρξης. Η άρση αυτής της κατάστασης μπορεί να επέλθει μόνο μέσα από τη συγκρότηση ενός

¹⁹¹ Richard Bellamy & Peter Baehr, «Carl Schmitt and the Contradictions of Liberal Democracy», *European Journal of Political Research*, τόμ. 23, τχ. 2, Φεβρ. 1993, σ. 170.

¹⁹² Carl Schmitt, *Σχετικά με τα τρία είδη της νομικής σκέψης*, μτφρ. Χ. Παπαχαλαράμπους, Παπαζήση, Αθήνα 2009, σ. 50.

¹⁹³ Carl Schmitt, *The Crisis of Parliamentary Democracy*, The MIT Press, Μασαχουσέτη 1985, σ. 4.

¹⁹⁴ Για τις δυο διαστάσεις της έννοιας του ολικού κράτους στην σκέψη του Schmitt (δηλαδή ολικό κράτος: α) με την έννοια της ποιότητας και της ενέργειας και β) από ποσοτική άποψη), βλ. Renato Cristi, *Carl Schmitt and Authoritarian Liberalism: Strong State, Free Economy*, University of Wales Press, Cardiff 1998, σ. 216-218.

¹⁹⁵ Carl Schmitt, *Σχετικά με τα τρία είδη...*, ό.π., σ. 50.

¹⁹⁶ Schmitt, *Η έννοια του Πολιτικού*, ό.π., σ. 32.

ισχυρού κράτους, ικανού να εγγυηθεί και να σεβαστεί την αυτονομία της οικονομίας¹⁹⁷.

Παρόλο που ο Schumpeter φαίνεται – ακολουθώντας την άποψη του Weber – να τίθεται υπέρ μιας κοινοβουλευτικής κυβέρνησης και ενός ανταγωνιστικού συστήματος κομμάτων¹⁹⁸ και έτσι να απομακρύνεται κατά πολύ από τις αντίστοιχες θέσεις που υιοθετεί ο Schmitt απέναντι στον φιλελευθερισμό, ωστόσο σε καμία περίπτωση δεν αποτελεί έναν ενθουσιώδη υποστηρικτή της φιλελεύθερης δημοκρατίας. Παίρνουμε ήδη μια γεύση από τις πολιτικές του ιδέες, όταν το 1916-1917 ύστερα από προτροπή του καθηγητή του στο Πανεπιστήμιο της Βιέννης, Heinrich Lammach, συγγράφει κάποια πολιτικά υπομνήματα σχετικά με τον τρόπο διακυβέρνησης της Αυστροουγγρικής αυτοκρατορίας. Το πολιτικό σύστημα που ουσιαστικά οραματιζόταν για την Αυστρία ήταν ένας τύπος βρετανικού πολιτικού συντηρητισμού (tory democracy) ή ένα μείγμα αριστοκρατικού ελιτισμού και αστικής δημοκρατίας. Σύμφωνα με τον Schumpeter η μοναρχία έπρεπε να διατηρηθεί και να σχηματιστεί μια κυβέρνηση με τις «ιστορικές οικογένειες» της αυτοκρατορίας, δηλαδή των μελών των υψηλότερων αριστοκρατικών κύκλων. Το κοινοβούλιο έπρεπε να είναι πιστό στο μονάρχη και η ελευθερία του τύπου ελάχιστη.¹⁹⁹

Για τον Schumpeter η παραχώρηση του δικαιώματος ψήφου είναι ένα ζήτημα που αφορά πρωτίστως τη διανοητική ικανότητα των δικαιούχων. Και η ικανότητα μπορεί να μετρηθεί «βάσει της δυνατότητας που έχει κανείς για αυτοσυντήρηση».²⁰⁰ Υπό αυτήν την έννοια ο γενικός αποκλεισμός των ανορθολογικών και *ψυχολογικά και κοινωνιολογικά ετερογενών μαζών* είναι απόλυτα δικαιολογημένος. Άλλωστε ακόμα και σε μια δημοκρατική κοινωνία δεν μπορούν να απουσιάζουν εντελώς οι *διακρίσεις*. «Ούτε θα μπορούσε να προβληθεί η αντίρρηση ότι, ενώ είναι δίκαιος ο αποκλεισμός για προσωπικούς λόγους (π.χ. ενηλικίωση), είναι άδικος στις περιπτώσεις γενικού αποκλεισμού, με τη δικαιολογία ότι αυτές δεν έχουν καμία σχέση με τη

¹⁹⁷ Αυτ., σ. 32 – 34.

¹⁹⁸ Held, *Μοντέλα Δημοκρατίας*, ό.π., σ. 187.

¹⁹⁹ Swedberg, «Introduction, The Man and...», ό.π., σ. 13.

²⁰⁰ Schumpeter, *Καπιταλισμός, Σοσιαλισμός και...*, ό.π., σ. 296.

διανοητική ικανότητα χρήσης του δικαιώματος ψήφου. Διότι η ικανότητα είναι ζήτημα άποψης και βαθμού».²⁰¹

Παρόλο που προσπαθεί να ενισχύσει το επιχείρημά του απογυμνώνοντάς το στα μάτια του αναγνώστη από κάθε αξιολογική κρίση, τα κριτήρια που επιστρατεύει ο Schumpeter για να το επιτύχει αυτό, δεν αποδεικνύονται αδύναμα επειδή, όπως λέει, θα τύχουν μιας αξιολογικής ερμηνείας περί δικαίου, παραλογισμού ή ανεντιμότητας, συμφωνίας ή διαφωνίας, αλλά επειδή η ολοκληρωτική απουσία εξέτασης των ιδιαίτερων σε κάθε περίπτωση ιστορικο-κοινωνικών συνθηκών τα καθιστά λογικά μη συγκρίσιμες μεταβλητές.

Πιο αναλυτικά, υποστηρίζουμε ότι δεν μπορεί να θεωρηθεί διάκριση ο ορισμός ενός συγκεκριμένου ορίου για την ανάληψη του δικαιώματος ψήφου το οποίο όριο τυγχάνει να είναι καθαρά ηλικιακό και επομένως να σηματοδοτεί την μέχρι τότε υπό διαμόρφωση πολιτική και κοινωνική ταυτότητα των ατόμων, πόσο μάλλον όταν αυτό το κριτήριο ισχύει εξίσου για όλες τις κοινωνικές ομάδες και τάξεις, χωρίς να επιβάλλει ηγεμονικές σχέσεις επικυριαρχίας μεταξύ τους. Ακόμη περισσότερο το κριτήριο της ενηλικίωσης για τη συμμετοχή στην πολιτική διαδικασία δεν μπορεί σε καμία περίπτωση να είναι συγκρίσιμο με τον γενικό και οριστικό αποκλεισμό της συντριπτικής πλειοψηφίας των μελών μιας κοινωνίας, ο οποίος αποκλεισμός ορίζεται, νομιμοποιείται και επιβάλλεται από την άρχουσα τάξη, διατηρώντας έτσι τις σχέσεις εξουσίας και εκμετάλλευσης, με το πρόσχημα της *ανικανότητας* του αδαούς πλήθους να συμμετάσχει στις πολιτικές αποφάσεις και η οποία παραπέμπει σε μια άλλη σειρά ταξικών αποκλεισμών.

Ο Schumpeter φαίνεται ακόμη να συμφωνεί με την άποψη του Schmitt ως προς την ανάγκη διαχωρισμού της σφαίρας της πολιτικής από την οικονομία. Για τον Schumpeter ο καπιταλισμός είναι εγγενώς δυναμικός και προσανατολισμένος στην ανάπτυξη, ενώ οι δημόσιες δαπάνες δεν μπορούν να αποτελέσουν βοηθητικό μηχανισμό της οικονομίας.²⁰² Μάλιστα λόγω

²⁰¹ Αυτ.

²⁰² Robert L. Heilbroner, *Οι φιλόσοφοι του οικονομικού κόσμου. Η ζωή και οι ιδέες τους*, μτφρ. Ν. Λιγγρής, Β. Λιγγρή, Κ. Παπαμιχαήλ, επιμ. Θ. Μανιάτης, Κριτική, Αθήνα 2000, σ. 399.

αυτής της έντονης πίστης του στην ανοδική και αυτορρυθμιζόμενη τάση του καπιταλισμού, φαίνεται να είχε αναπτύξει έντονα συναισθήματα αντιπάθειας για τον Franklin Roosevelt, ενώ παρουσιάζοταν εκ διαμέτρου αντίθετος με τη σειρά των οικονομικών προγραμμάτων που θεσπίστηκαν, επί προεδρίας του, ως απάντηση στην Ύφεση του 1929 («*New Deal*»). Ο ίδιος αναφέρει χαρακτηριστικά: «η ασθενική ανάκαμψη έως το 1935, η αναιμική ευημερία μέχρι το 1937 και η μετέπειτα κατρακύλα είναι εύκολο να αποδοθούν σε δυσχέρειες προσαρμογής στη νέα δημοσιονομική πολιτική, στη νέα εργατική νομοθεσία και στη γενικότερη αλλαγή στάσης των κυβερνήσεων έναντι των ιδιωτικών επιχειρήσεων».²⁰³ Σύμφωνα με τον Schumpeter η ύφεση δεν έπρεπε να ανακουφιστεί μέσω κρατικών παρεμβάσεων. Οι επιχειρηματικοί κύκλοι δεν έπρεπε να διαταραχθούν αλλά να δουλέψουν μόνοι τους.²⁰⁴

Παρουσιάζει επίσης ιδιαίτερο ενδιαφέρον ο τρόπος με τον οποίο τόσο ο Schumpeter όσο και ο Schmitt επαναορίζουν ουσιαστικές θεωρητικές αρχές της ίδιας της φύσης της δημοκρατίας, προκειμένου ο πρώτος να την καταστήσει συμβατή με τον σοσιαλισμό, ενώ ο δεύτερος με την δικτατορία.²⁰⁵

Οι Προϋποθέσεις της Δημοκρατικής Μεθόδου

Στη βάση αυτών των προβληματικών συνεπειών του ανταγωνισμού για τα πολιτικά αξιώματα, ο Schumpeter έρχεται να μας υποδείξει τις συνθήκες υπό τις οποίες μπορούν να ξεπεραστούν οι κίνδυνοι που προέρχονται από τη δημοκρατία και να σημειώσει ότι η λειτουργικότητα της δημοκρατικής μεθόδου εξαρτάται από ορισμένες προϋποθέσεις.

«Η δημοκρατία ακμάζει σε κοινωνικά πλαίσια που έχουν να επιδείξουν συγκεκριμένα χαρακτηριστικά και πολύ αμφιβάλλω αν έχει οποιοδήποτε νόημα να αναρωτιόμαστε κατά πόσο μπορεί να καλλιεργηθεί σε κοινωνικά

²⁰³ Schumpeter, *Καπιταλισμός, Σοσιαλισμός και...*, ό.π., σ. 75.

²⁰⁴ Swedberg, «Introduction, The Man and...», ό.π., σ. 28.

²⁰⁵ Schumpeter, *Καπιταλισμός, Σοσιαλισμός και...*, ό.π., σ. 343 · Schmitt, *The Crisis of...*, ό.π., σ. 28.

περιβάλλοντα από τα οποία απουσιάζουν εντελώς αυτά τα χαρακτηριστικά – ή για το αν θα ταίριαζε σε αυτές τις κοινωνίες η δημοκρατία».²⁰⁶

Πρώτη βασική προϋπόθεση είναι η επάρκεια σε ανθρώπινο δυναμικό υψηλής ποιότητας για την στελέχωση των κομματικών οργανώσεων και την ανάληψη κυβερνητικών αξιωμάτων. Η επιλογή αυτών των ατόμων μέσω της δημοκρατικής μεθόδου δεν πραγματοποιείται από το σύνολο του πληθυσμού ενός έθνους, αλλά «από εκείνο το τμήμα του πληθυσμού που είναι σε θέση να ασκήσει το πολιτικό επάγγελμα, ή, ακριβέστερα, που προσφέρεται να επιλεγεί γι' αυτό το επάγγελμα»,²⁰⁷ που όμως δεν είναι απαραίτητο να διακρίνεται στην πλειοψηφία του για τα αυστηρά κριτήρια αξιολόγησής του. Ένας τρόπος αντιμετώπισης αυτού του φαινομένου, που προτείνει ο Schumpeter, είναι η ύπαρξη ενός κοινωνικού στρώματος που θα ασχολείται αποκλειστικά με την πολιτική και από το οποίο θα προέρχονται οι πρωταγωνιστές του πολιτικού στίβου και έπειτα από αυστηρές διαδικασίες επιλογής, χωρίς όμως αυτό το στρώμα να είναι ούτε ιδιαίτερα εκλεκτικό, όμως ούτε ιδιαίτερα ευπρόσιτο σε όσους βρίσκονται έξω από αυτό.²⁰⁸

Επιπλέον θα πρέπει το βεληνεκές των πολιτικών αποφάσεων που καλείται να πάρει μια κυβέρνηση να μην είναι ιδιαίτερα μεγάλο. Η ακτίνα δράσης των πολιτικών αποφάσεων οφείλει να είναι περιορισμένη όχι μόνο λόγω των περιορισμών που θέτει η δημοκρατική μέθοδος και που συζητήθηκαν παραπάνω. «Εξαρτάται επίσης, σε κάθε τόπο και εποχή, από την ποιότητα των ανδρών που στελεχώνουν την κυβέρνηση, από τον τύπο του πολιτικού μηχανισμού και το είδος της κοινής γνώμης με το οποίο έρχονται αντιμέτωποι».²⁰⁹ Σε αυτή τη βάση θα πρέπει να τίθενται κάποια όρια στο ρόλο του κοινοβουλίου, καθώς για ορισμένα ζητήματα τόσο η εκάστοτε κυβέρνηση

²⁰⁶ Schumpeter, *Καπιταλισμός, Σοσιαλισμός και...*, ό.π., σ. 350.

²⁰⁷ Αιτ., σ. 351.

²⁰⁸ Αιτ., σ. 351.

²⁰⁹ Αιτ., σ. 352.

όσο και το κοινοβούλιο θα πρέπει να ακολουθούν τις υποδείξεις των ειδικών.²¹⁰

Τρίτη προϋπόθεση για την επιτυχία της δημοκρατικής μεθόδου είναι η ύπαρξη μιας ισχυρής γραφειοκρατίας, που δεν θα περιορίζεται απλά στην διαχείριση και διεκπεραίωση των δημοσίων υποθέσεων, αλλά θα έχει το «αυτεξούσιο», δηλαδή, θα μπορεί «να καθοδηγεί και, αν παραστεί ανάγκη, να δίνει συμβουλές στους πολιτικούς που καταλαμβάνουν τις υπουργικές θέσεις», επομένως θα «είναι σε θέση να αναπτύσσει τις δικές της αρχές», σαν να λέγαμε ότι «ο διορισμός, η θητεία και η προαγωγή πρέπει να εξαρτώνται ως επί το πλείστον (...) από τη γνώμη των ίδιων των στελεχών της».²¹¹

Ακόμη, ο Schumpeter αναφέρεται στην ανάγκη για «Δημοκρατικό Αυτοέλεγχο».²¹² Ειδικότερα εκλογείς και κοινοβούλιο πρέπει να έχουν ένα υψηλό ηθικό και διανοητικό επίπεδο. Ειδικότερα εντός του κοινοβουλίου καθίσταται αναγκαίος ένας ορισμένος βαθμός συμμόρφωσης που θα επιτρέπει στην εκάστοτε κυβέρνηση «να λειτουργεί και να πράττει βάσει κάποιου προγράμματος».²¹³ Από την άλλη οι ψηφοφόροι που βρίσκονται εκτός κοινοβουλίου οφείλουν να σεβαστούν «τον καταμερισμό της εργασίας που λαμβάνει χώρα μεταξύ των ίδιων και των πολιτικών που εκλέγουν»²¹⁴ και να δεχτούν ότι οι δημόσιες υποθέσεις και η λήψη πολιτικών αποφάσεων είναι δουλειά των *ειδικών*. Τέλος, προκειμένου να διασφαλιστεί ο ανταγωνισμός για την πολιτική ηγεσία θα «πρέπει να υπάρχει μεγάλη δόση ανεκτικότητας για τις διαφορετικές απόψεις».²¹⁵ Μολονότι, όπως τονίζει ο ίδιος, αυτή η ανοχή δεν μπορεί ποτέ να είναι απόλυτη, «θα πρέπει όμως να παρέχεται σε κάθε επίδοξο ηγέτη, που δεν αποκλείεται από το νόμο, η δυνατότητα να παρουσιάζει τις απόψεις του χωρίς να προκαλεί αταξία».²¹⁶

²¹⁰ Αυτ., σ. 352 – 353.

²¹¹ Αυτ., σ. 354.

²¹² Αυτ., σ. 355.

²¹³ Αυτ., σ. 356.

²¹⁴ Αυτ.

²¹⁵ Αυτ., σ. 357.

²¹⁶ Αυτ.

Ο Schumpeter για μια ακόμη φορά δανείζεται τη θεωρία για τη σημασία της οργάνωσης και της γραφειοκρατίας από τον Weber. Σύμφωνα με τον τελευταίο η γραφειοκρατία αντιστοιχεί στην ορθολογική διοίκηση που θεμελιώνεται στη νομική εξουσία και επεκτάθηκε με την ανάπτυξη του καπιταλισμού. Κρίνεται, λοιπόν, εντελώς απαραίτητη ειδικά στις περιπτώσεις όπου η οικονομική και πολιτική ζωή γίνεται πολυπλοκότερη και πιο διαφοροποιημένη. Είναι η μόνη η οποία καθορίζοντας ένα συγκεκριμένο πολιτικό και νομικό πλαίσιο μπορεί να εξασφαλίσει την αποτελεσματική λειτουργία αλλά και ανάπτυξη του εμπορίου και της βιομηχανίας.²¹⁷

Για τον Weber το ζήτημα της γραφειοκρατίας αφορά γενικότερα τη νεωτερικότητα και μάλιστα δεν συνιστά ένα διαφορετικό σύστημα από αυτό της δημοκρατίας. Επομένως η γραφειοκρατική διοίκηση κάτω από οποιεσδήποτε συνθήκες κρίνεται αναπόφευκτη.²¹⁸ Παρ' όλα αυτά ο Weber δεν την εξιδανικεύει, καθώς όπως αναφέρει ο Aron, «ο Max Weber είχε το φόβο ότι η σύγχρονη κοινωνία, που είναι και θα είναι γραφειοκρατική και έλλογη, θα συντέινε στην κατάπνιξη εκείνου που για τον ίδιο έκανε την ύπαρξη αξία να τη ζήσει κανείς, δηλαδή την προσωπική επιλογή, τη συνείδηση ευθύνης, τη δράση, την πίστη».²¹⁹

Στη σκέψη του Schumpeter, αντίστοιχα, η γραφειοκρατία κατέχει κεντρική θέση, η οποία «όχι μόνο δεν συνιστά εμπόδιο της δημοκρατίας αλλά είναι και αναπόφευκτο συμπλήρωμά της. Είναι επίσης αναπόφευκτο συμπλήρωμα της σύγχρονης οικονομικής ανάπτυξης και θα είναι περισσότερο παρά ποτέ ουσιώδης στη σοσιαλιστική πολιτεία».²²⁰ Και ενώ ο Weber θεωρεί ότι αυτή η τάση εκγραφειοκρατισμού της κοινωνικής ζωής αντιπροσωπεύει έναν νέου τύπου κίνδυνο για την ατομική ελευθερία,²²¹ για τον Schumpeter υποσκάπτει

²¹⁷ Held, *Μοντέλα Δημοκρατίας*, ό.π., σ. 184 – 186.

²¹⁸ Max Weber, *Οικονομία και Κοινωνία. Κοινωνιολογικές έννοιες*, Τόμος 1, μτφρ. – επιμ. Θ. Γκιούρας, Σαββάλας, Αθήνα 2005, σ. 253.

²¹⁹ Aron, *Η εξέλιξη της...*, ό.π., σ. 18.

²²⁰ Schumpeter, *Καπιταλισμός, Σοσιαλισμός και...*, ό.π., σ. 251.

²²¹ Aron, *Η εξέλιξη της...*, ό.π., σ. 18.

τη ζωτικότητα του ρόλου του επιχειρηματία και με αυτόν τον τρόπο συμβάλλει στην σταδιακή μετάβαση από το καπιταλιστικό στο σοσιαλιστικό σύστημα.

Όσον αφορά δε τους τρόπους εξασφάλισης ικανών κομματικών στελεχών, που προασπίζεται ο Schumpeter και την ανάθεση των δημοσίων καθηκόντων στα κυβερνητικά κλιμάκια των εμπειρογνωμόνων-τεχνοκρατών, θα αποφύγουμε εδώ να επιχειρηματολογήσουμε για το αν αυτή του η θέση αποτελεί απλώς μια θεωρητική υπόθεση ή αν τελικά περιγράφει την ίδια την λειτουργία των σύγχρονων κομματικών μηχανισμών, που αναδεικνύουν τους πολιτικούς πρωταγωνιστές των κρίσιμων οικονομικο-πολιτικών εξελίξεων της κρίσης του σήμερα. Πλαισιώνει, βέβαια, την κυρίαρχη ελιτίστικη αντίληψη της πολιτικής, που προωθεί την επικράτηση των ιδεών του νεοφιλελευθερισμού και επιβάλλει την αναμόρφωση της κοινωνίας με στόχο την κοινωνική συναίνεση και την αναπαραγωγή του κεφαλαιοκρατικού μηχανισμού.

Κλείνοντας την παρουσίαση της πολιτικής θεωρίας του Schumpeter και πριν προχωρήσουμε στην αξιολόγησή της, αξίζει να παραθέσουμε την άποψή του σχετικά με την αδυναμία λειτουργίας της δημοκρατίας σε περιόδους αναταραχών, όπου προκύπτουν ζητήματα διχασμού του έθνους. Σε αυτές τις περιπτώσεις «το κράτος είναι λογικό να εγκαταλείπει τον ανταγωνιστικό και να υιοθετεί το μονοπωλιακό τύπο ηγεσίας».²²² Η επιχειρηματολογία του Schumpeter μας παραπέμπει για μια ακόμη φορά στην *κρίσιμη κατάσταση* του Schmitt υπό το καθεστώς της οποίας ο νόμος και το σύνταγμα δεν μπορούν να διευκρινίσουν εκείνα τα στοιχεία που τη συνθέτουν, ούτε μπορούν να την επιλύσουν. Το μόνο που μπορούν να κάνουν είναι να υποδείξουν τον κυρίαρχο, ως τον μοναδικό παράγοντα που μπορεί να δράσει σε μια τέτοια περίπτωση.²²³

Ο Schumpeter αναφέρει πως σε περιόδους έκτακτης ανάγκης σχεδόν σε όλα τα συντάγματα προβλέπεται η παραχώρηση του μονοπωλίου της ηγεσίας, η οποία μάλιστα μεταβάλλει τον κάτοχο του εν λόγω αξιώματος σε *δικτάτορα* με

²²² Schumpeter, *Καπιταλισμός, Σοσιαλισμός και...*, ό.π., σ. 357.

²²³ Muller, *Ένας επικίνδυνος νους...*, ό.π., σ. 45.

τη ρωμαϊκή σημασία της λέξης (magister populi ή dictator).²²⁴ Χωρίς να επιθυμούμε με αυτόν τον παραλληλισμό να υπαινιχθούμε μια οποιαδήποτε επικρότηση από πλευράς του Schumpeter του πραξικοπήματος της Πρωσίας – καθώς άλλωστε δεν διαθέτουμε τέτοια στοιχεία – δεν μπορούμε να μην σημειώσουμε τις αντίστοιχες αντιλήψεις του Schmitt περί της χρησιμότητας του άρθρου 48 του Συντάγματος της Βαϊμάρης, κατά το οποίο ο πρόεδρος του Ράιχ οφείλει να διαθέτει απεριόριστη εξουσία όταν η δημόσια ασφάλεια και τάξη διαταράσσονται ή τίθενται σε κίνδυνο.²²⁵

²²⁴ Schumpeter, *Καπιταλισμός, Σοσιαλισμός και...*, ό.π., σ. 357.

²²⁵ Μανόλης Αγγελίδης, «Βαϊμάρη: Σύνταγμα και έκτακτη ανάγκη», στο *Η Δημοκρατία της Βαϊμάρης και οι σημερινές «αναβιώσεις» της*, Νήσος, Αθήνα 2012, σ. 77.

4.Κριτική Αξιολόγηση

Το έργο του Schumpeter, όπως έχει διατυπωθεί παραπάνω, αποτελεί στην ουσία μια πραγματεία γύρω από το ζήτημα του σοσιαλισμού. Το εγχείρημά του αυτό προϋποθέτει μια συστηματική και ιδιαίτερα πολύπλοκη, μακρο-κοινωνιολογικού επιπέδου, ανάλυση της κρίσης και του μετασχηματισμού των θεσμικών δομών του καπιταλιστικού συστήματος. Θα μπορούσαμε μάλιστα να υποστηρίξουμε ότι το ενδιαφέρον του ίδιου για τον ρόλο των θεσμών στην οικονομία αποτελεί το μεθοδολογικό εκείνο εργαλείο, τον κεντρικό άξονα που κατευθύνει την επιχειρηματολογία του και οργανώνει τις σχέσεις μεταξύ των τριών δομικών μερών του έργου του: *του Καπιταλισμού, του Σοσιαλισμού και της Δημοκρατίας*.

Όσον αφορά το «πρόβλημα της δημοκρατίας», ο Schumpeter αφιερώνει ένα αξιόλογο μέρος του βιβλίου του στην περιγραφική αποτύπωση των βασικών αρχών και του τρόπου με τον οποίο η δημοκρατική μέθοδος εφαρμόζεται και λειτουργεί στα σύγχρονα φιλελεύθερα κράτη. Η θεωρία της δημοκρατίας που πραγματεύεται αποτελεί αναπόσπαστο κομμάτι ενός γενικότερου επιχειρήματος που βασίζεται στο σταδιακό μετασχηματισμό των κοινωνικοοικονομικών δομών και την αναπόφευκτη μετάβαση σε μια σοσιαλιστικού τύπου κοινωνική οργάνωση. Επιπλέον η παρουσίαση της δημοκρατίας ως μεθόδου του επιτρέπει να υποστηρίξει τη σχέση που αναπτύσσεται ανάμεσα σε μια σοσιαλιστική κοινωνία και το δημοκρατικό σύστημα διακυβέρνησης.

Η προβληματική που ακολουθεί ο Schumpeter στην προσέγγιση του ζητήματος της δημοκρατίας μπορεί να χαρακτηριστεί ως καινοφανής. Ο ίδιος συστηματοποιεί σε ένα συνεκτικό θεωρητικό σχήμα την παρατηρούμενη αναντιστοιχία μεταξύ των ηθικών αρχών που πρεσβεύει το κλασικό δημοκρατικό δόγμα και της εμπειρικής εφαρμογής και λειτουργίας των δημοκρατικών διαδικασιών των σύγχρονων πολιτικών συστημάτων. Διατυπώνοντας, λοιπόν, μια εναλλακτική θεωρία περί δημοκρατίας, η οποία εξαίρει το ρόλο της πολιτικής ηγεσίας στο ζήτημα της διακυβέρνησης και της

λήψης πολιτικών αποφάσεων,²²⁶ εισάγει το επικρατέστερο πλέον στον δυτικό κόσμο μοντέλο της «δημοκρατίας της ισορροπίας».

Φαίνεται πράγματι η γενική ιδέα της ισορροπίας της αγοράς να μεταφέρεται και να εφαρμόζεται ολοένα και περισσότερο από το οικονομικό πεδίο στο πεδίο της πολιτικής θεωρίας. Στην πραγματικότητα θα μπορούσαμε να παρατηρήσουμε μια αλληλοδιείσδυση του ενός πεδίου στο άλλο. Η οικονομία απομακρύνεται από την κυρίαρχη αναπαράστασή της ως ένα καθαρό σύστημα τιμών και στρέφεται προς μια αντίληψη αυτής ως σύστημα εξουσίας, ενώ η πολιτική θεωρία υιοθετεί ολοένα και περισσότερο τις έννοιες της ελεύθερης αγοράς, προσαρμόζοντας την ιδέα της ισορροπίας μεταξύ προσφοράς και ζήτησης των καταναλωτικών αγαθών στη γενική θεωρία της πολιτικής διαδικασίας.²²⁷

Η θεωρία της δημοκρατίας του Schumpeter αποτελεί στην ουσία μια υψηλού επιπέδου ανάλυση των πολιτικών θεσμών, η οποία φέρει έντονα την ταυτότητα του δημιουργού της, καθώς είναι εμπνευσμένη από τις οικονομικές θεωρίες της παραγωγής, της προσφοράς και της ζήτησης και διαποτισμένη από τους νόμους της ελεύθερης αγοράς, σε τέτοιο βαθμό που τελικά προσομοιάζει με ένα οικονομικό μοντέλο διανομής των πολιτικών-καταναλωτικών αγαθών σε συνθήκες ελεύθερου ανταγωνισμού.

Η ελκυστικότητα του μοντέλου αυτού της αγοράς οφείλεται κυρίως στο ότι προσφέρει στην πολιτική επιστήμη ένα καθορισμένο σύστημα το οποίο μπορεί να διαχειριστεί τις αντικρουόμενες ατομικές βουλήσεις αλλά και να εξασφαλίσει την πολιτική σταθερότητα μέσα από την ιδέα της ισορροπίας.

Σε αυτήν τη βάση η λειτουργία που επιτελεί το δημοκρατικό πολιτικό σύστημα είναι να εξισορροπεί και να συμβιβάζει το πλήθος των διαφορετικών και αλληλοσυγκρουόμενων ατομικών απαιτήσεων και επιθυμιών, ενώ ο κεντρικός του μηχανισμός είναι το κομματικό σύστημα, το οποίο μπορεί να

²²⁶ Michael Christensen, «The Social Facts of Democracy: Science Meets Politics with Mosca, Pareto, Michels, and Schumpeter», *Journal of Classical Sociology*, τόμ., 13, τχ. 4, Νοεμβρ. 2013, σ. 461.

²²⁷ Crawford B. Macpherson, *Democratic Theory. Essays in Retrieval*, Oxford University Press, Oxford 1977, σ. 185.

παραλληλιστεί με τις επιχειρηματικές δραστηριότητες.²²⁸ «Η δημοκρατία είναι απλώς ένας μηχανισμός της αγοράς: οι εκλογείς είναι οι καταναλωτές, οι πολιτικοί είναι οι επιχειρηματίες».²²⁹

Ο Schumpeter ενέπνευσε πολλούς πολιτικούς και κοινωνικούς επιστήμονες να εφαρμόσουν τις βασικές αρχές του οικονομικού μοντέλου της ισορροπίας στο πολιτικό πεδίο και συγκεκριμένα στη θεωρία της δημοκρατίας. Όπως αναφέρει χαρακτηριστικά ο Macpherson, οι πολυάριθμες αυτές έρευνες έχουν καταστήσει ιδιαίτερα στέρεο το μοντέλο του ανταγωνισμού των ελίτ, το οποίο μπορεί να θεωρηθεί σχετικά ακριβές ως προς την περιγραφική του επάρκεια.²³⁰ Μάλιστα οι υποστηρικτές του θεωρητικού αυτού μοντέλου διατείνονται ότι το ανταγωνιστικό ελιτιστικό κομματικό σύστημα περιγράφει ικανοποιητικά το καλύτερο πολιτικό σύστημα που μπορούμε να έχουμε ή το μόνο που μπορεί να λειτουργήσει με τον καλύτερο δυνατό τρόπο. Αυτός ο ισχυρισμός συνεπάγεται ότι τα υψηλότερα ιδεώδη και η διευρυμένη πολιτική συμμετοχή είναι απλά ανεφάρμοστα. Αυτό είναι το καλύτερο που μπορούν να πετύχουν οι άνθρωποι στη βάση των ικανοτήτων τους. Επιπλέον το σύστημα αυτό είναι το μόνο που μπορεί να παρέχει την άριστη ισορροπία μεταξύ της προσφοράς και της ζήτησης των πολιτικών αγαθών αλλά και να εξασφαλίσει κάποιον βαθμό κυριαρχίας των ψηφοφόρων – καταναλωτών.²³¹

Ωστόσο αυτή η ιδέα της ισορροπίας στην δημοκρατική διαδικασία φαίνεται να αντιμετωπίζει πολύ σοβαρούς περιορισμούς. Μια τέτοια ανάλυση καθίσταται ελλιπής, καθώς παραλείπει την εξέταση σημαντικών πτυχών της κοινωνικής ζωής. Σε αυτό το σημείο προτιθέμεθα να υποστηρίξουμε ότι για την επιστημονική ενασχόληση με τη θεωρία της δημοκρατίας κρίνεται απαραίτητη η εξέταση των διαδικασιών εκείνων μέσω των οποίων τα άτομα και οι ομάδες ορίζονται μέσα στο χώρο και το χρόνο, καθορίζοντας την κοινωνική τους ταυτότητα, τα συμφέροντα και τα προβλήματά τους, αναπτύσσοντας έτσι μορφές συλλογικής δράσης που μετασχηματίζουν τους κοινωνικούς,

²²⁸ Macpherson, *Democratic Theory. Essays in...*, ό.π., σ. 187.

²²⁹ Macpherson, *Η ιστορική πορεία...*, ό.π., σ. 117.

²³⁰ Αυτ., σ.123.

²³¹ Αυτ., σ. 125.

οικονομικούς και πολιτικούς θεσμούς. Το μοντέλο της στατικής ισορροπίας, όπως ακριβώς αποτυγχάνει να συλλάβει τον εγγενώς δυναμικό χαρακτήρα της καπιταλιστικής οικονομίας, με τον ίδιο τρόπο επισκιάζει το ρόλο και τη δυναμικότητα των δημοκρατικών ιδεολογιών στην αναπαραγωγή, διάλυση ή και μετασχηματισμό των δημοκρατικών πολιτικών πρακτικών και θεσμών.²³²

Σύμφωνα με τον Medearis η ιδεολογία είναι «ένα σύστημα ιδεών, εννοιών, γνωστικών πρακτικών και αξιών κοινό σε μια ομάδα και απαραίτητο για να προσανατολίσει τη σκέψη και δράση της».²³³ Μάλιστα όλα αυτά δεν αποτελούν απλώς τα στοιχεία εκείνα που συνθέτουν την ιδεολογία, αλλά είναι ιδιαίτερα σημαντικός εκείνος ο συγκεκριμένος τρόπος μέσω του οποίου αυτά τα στοιχεία συνδέονται μεταξύ τους.²³⁴ Διαφορετικές ομάδες έχουν διαφορετική ιδεολογία κάτι που μπορεί να οδηγήσει στην ιδεολογική σύγκρουση. Υπό αυτήν την έννοια οποιαδήποτε πολιτική, οικονομική ή κοινωνικής μορφής σύγκρουση ενέχει μια ιδεολογική διάσταση.²³⁵

Πράγματι τα άτομα αναπτύσσουν γνωστικές διεργασίες κατασκευής και οργάνωσης των αντικειμένων του περιβάλλοντός τους. Αναπαριστούν την πραγματικότητα γύρω τους φιλτράροντάς τη μέσα από ένα σύνολο αξιών, κοινωνικών θεσμών και κανόνων, στη βάση των πολλαπλών κατηγορικών τους υπαγωγών.²³⁶ Σε αυτό το πλαίσιο ο ζωτικής σημασίας ρόλος της ιδεολογίας και ακόμη περισσότερο της σύγκρουσης για την «επιτυχή» λειτουργία των σύγχρονων φιλελεύθερων-δημοκρατικών θεσμών, υποσκελίζεται επιμελώς και συστηματικά στην εναλλακτική δημοκρατική θεώρηση που προτείνει ο Schumpeter, προκειμένου να εξασφαλιστεί η περιγραφική και δικαιολογητική της επάρκεια.

Αποδομώντας την επιχειρηματολογία που αναπτύσσει ο Schumpeter, έτσι ώστε να στηρίξει την ανωτερότητα της *δημοκρατίας ως μεθόδου*,

²³² John Medearis, «Ideology, Democracy and the Limits of Equilibrium: A Schumpeterian Critique», *British Journal of Political Science*, τόμ. 31, τχ. 2, Απρ. 2001, σ. 355 – 356.

²³³ Αυτ., σ. 367.

²³⁴ Αυτ., σ. 367 – 368.

²³⁵ Αυτ., σ. 369.

²³⁶ Μαντόγλου & Μελέτη, *Επιστημονικός Λόγος περί Κοινωνικών...*, ό.π., σ. 49.

διαπιστώνουμε ότι διατάσσεται γύρω από δυο κεντρικούς πυρήνες. Ο ένας από αυτούς αφορά τη λειτουργία του ελιτίστικου κομματικού μηχανισμού και την αναγνώριση της σημασίας του ρόλου της ηγεσίας στη λήψη των πολιτικών αποφάσεων, ενώ ο άλλος – που είναι συμπληρωματικός του πρώτου – αναφέρεται στην ανορθολογικότητα του εκλογικού σώματος και την ανικανότητά του να ερμηνεύσει τις διαθέσιμες πληροφορίες προκειμένου να καταλήξει σε λογικώς επεξεργασμένα συμπεράσματα.

Όσον αφορά το πρώτο σκέλος της συλλογιστικής του Schumpeter οφείλουμε να αναγνωρίσουμε τον ζωτικής σημασίας ρόλο της ηγεσίας και έτσι να συμφωνήσουμε έως έναν βαθμό με αυτόν. Πράγματι η λειτουργία της δημοκρατίας στα δυτικά φιλελεύθερα κράτη εξασφαλίζεται κατά βάση με την αρχή της αντιπροσώπευσης, η οποία καθιστά απαραίτητο τον σχηματισμό ενός κομματικού μηχανισμού. Ωστόσο θεωρούμε ότι ένας βασικός περιορισμός της δημοκρατικής διαδικασίας, που τίθεται από τα κόμματα, είναι ότι στην προσπάθειά τους να απευθυνθούν σε μεγαλύτερο εύρος ψηφοφόρων και έτσι να αναδειχθούν στην εξουσία τείνουν να υιοθετούν παραπλήσιες θέσεις, χάνοντας την ιδεολογική τους ταυτότητα και εμποδίζοντας τις διαδικασίες συλλογικής ταύτισης.

Ειδικότερα κάθε κόμμα ενστερνίζεται ένα σύνολο γενικών αρχών και ιδεών. Ακολουθεί ένα συγκεκριμένο πολιτικό πρόγραμμα, ένα λεπτομερές σχέδιο στο οποίο προκαθορίζονται και γνωστοποιούνται στο εκλογικό σώμα οι προθέσεις, οι αρχές και η τακτική της ομάδας, ως προς την επίτευξη κάποιων γενικών ή ειδικότερων στόχων. Το σχέδιο αυτό λήψης πολιτικών αποφάσεων, που υιοθετεί κάθε κόμμα, αντανακλά τις πεποιθήσεις της ομάδας, καθορίζει την ιδεολογικοπολιτική της ταυτότητα, την προσανατολίζει στο χώρο και το χρόνο και προσδιορίζει τις μορφές δράσης που αναμένεται ότι θα ακολουθήσει.

Για τον Schumpeter, η έννοια της *λαϊκής κυριαρχίας* περιορίζεται στην δυνατότητα που έχει ο λαός να επιλέξει εκείνους που θα τον κυβερνήσουν, εφαρμόζοντας την αρχή του ελεύθερου ανταγωνισμού στο πολιτικό πεδίο, μέσα από τον ανταγωνισμό των επίδοξων ηγετών για την διεκδίκηση της

ψήφου του εκλογικού σώματος.²³⁷ Βέβαια όπως τονίζει ο ίδιος, τελικά «η πρωτοβουλία που έχουν οι εκλογείς όσον αφορά την επιλογή του ενός ή του άλλου υποψηφίου περιορίζεται περαιτέρω από την ύπαρξη των κομμάτων».²³⁸ Μάλιστα εκλαμβάνοντας, για ακόμη μια φορά, ως ισοδύναμες τις οικονομικές διαδικασίες του εμπορίου με τις πρακτικές της πολιτικής διακυβέρνησης, αναφέρει χαρακτηριστικά ότι το σύνολο των γενικών ιδεολογικών αρχών των κομμάτων είναι τόσο σημαντικό για την επιτυχία ή αποτυχία τους, όσο σημαντικές είναι και οι επωνυμίες των εμπορευμάτων που πουλά ένα πολυκατάστημα. Ωστόσο, «όπως ένα πολυκατάστημα δεν μπορεί να οριστεί από τις επωνυμίες των προϊόντων του, έτσι και ένα κόμμα δεν μπορεί να οριστεί βάσει των αρχών του. Το κόμμα αποτελεί μια ομάδα, τα μέλη της οποίας προτείνουν να δράσουν συντονισμένα για την ανταγωνιστική διεκδίκηση της εξουσίας. Αν δεν ήταν έτσι τα πράγματα, τότε θα ήταν αδύνατο να εξηγήσουμε γιατί διαφορετικά κόμματα υιοθετούν τα ίδια ή παραπλήσια προγράμματα».²³⁹

Σε αυτό το σημείο ο Schumpeter υποπίπτει σε ένα θεωρητικό απόπτημα. Ενώ ο ίδιος ισχυρίζεται ότι «ένα κόμμα δεν μπορεί να οριστεί βάσει των αρχών του», καλούμαστε να υποστηρίξουμε ότι συμβαίνει ακριβώς το αντίθετο, γεγονός που αιτιολογεί αυτήν την κινητικότητα των κομμάτων και την υιοθέτηση από μέρους τους παραπλήσιων πολιτικών προγραμμάτων. Πιο συγκεκριμένα κάθε κόμμα προκειμένου να αναδειχθεί στην εξουσία προσπαθεί μέσα από διάφορες στρατηγικές να ασκήσει επιρροή στην πλειοψηφία του εκλογικού σώματος. Στο πεδίο της πειραματικής κοινωνικής ψυχολογίας έχει αναπτυχθεί εδώ και αρκετές δεκαετίες ένα σύστημα επεξεργασμένων εννοιών αναφορικά με τις διαδικασίες κοινωνικής επιρροής, οι οποίες, στην πιο ειδική εκδοχή τους, μπορούν να οριστούν ως εκείνες οι διαδικασίες που «διέπουν τις τροποποιήσεις (ή τις αναδομήσεις) των αντιλήψεων, των εκτιμήσεων, της γνώμης, της συμπεριφοράς κ.τ.λ. που

²³⁷ Schumpeter, *Καπιταλισμός, Σοσιαλισμός και...*, ό.π., σ. 344.

²³⁸ Αυτ., σ. 341.

²³⁹ Αυτ., σ. 342.

παρατηρούνται (...) στο επίπεδο ατόμων (ή ομάδων)».²⁴⁰ Η διαδικασία της κοινωνικής επιρροής απορρέει πάντα από την ύπαρξη μιας *διαφωνίας* ή μιας *διαφοράς*, δηλαδή προϋποθέτει μια μορφή *σύγκρουσης*.²⁴¹ Στο πολιτικό πεδίο η σύγκρουση πηγάζει από το διαφορετικό ιδεολογικοπολιτικό υπόβαθρο των κομματικών οργανώσεων. Θα μπορούσαμε, λοιπόν, να υποστηρίξουμε ότι κάθε κόμμα ορίζεται βάσει των αρχών, των κανόνων και των πολιτικών πεποιθήσεων που ασπάζεται, στοιχεία που καθορίζουν την ένταση της σύγκρουσης και τη δυναμική της διαδικασίας της κοινωνικής επιρροής.

Ακόμη περισσότερο, αυτή η τάση υιοθέτησης παραπλήσιων πολιτικών προγραμμάτων από την πλευρά των κομμάτων, που περιγράφει ο Schumpeter και που παρατηρείται σε μεγάλη κλίμακα στα σύγχρονα δυτικά φιλελεύθερα κράτη, επιβεβαιώνει τον ιδιαίτερα σημαντικό ρόλο που παίζει το ιδεολογικοπολιτικό υπόβαθρο των κομματικών οργανώσεων στις διαδικασίες επιρροής του εκλογικού σώματος. Δεδομένου ότι το πολιτικό σχέδιο δράσης που εξαγγέλλει κάθε κόμμα καθορίζει σε τελική ανάλυση την εικόνα του αλλά και τις ομάδες στις οποίες απευθύνεται και προσπαθεί να επηρεάσει, είθισται τα κόμματα να μετατοπίζουν τις θέσεις τους ολοένα και περισσότερο προς το κέντρο, στοχεύοντας με αυτόν τον τρόπο σε μεγαλύτερο εύρος ψηφοφόρων.

Σύμφωνα με τον Macpherson, κεντρικό χαρακτηριστικό οποιασδήποτε μορφής του κομματικού συστήματος είναι η αποφυγή εμφανούς ταξικής τοποθέτησης.²⁴² Κάθε κομματικός σχηματισμός τείνει να υιοθετεί ένα πολιτικό πρόγραμμα, που θα του επιτρέπει να προβάλλεται ως εθνικό κόμμα, το οποίο δηλαδή προσβλέπει στη διασφάλιση των συμφερόντων όλων των πολιτών και

²⁴⁰ Στάμος Παπαστάμου & Γκάμπριελ Μιούνου, *Μειονότητες και Εξουσία. Μια κοινωνιοψυχολογική και πειραματική προσέγγιση της κοινωνικής επιρροής και συμπεριφοράς των μειονοτήτων*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2001, σ. 32.

²⁴¹ Juan A. Pérez & Gabriel Mugny, *Η Θεωρία της Επεξεργασίας της Σύγκρουσης. Διαδικασίες Κοινωνικής Επιρροής*, μτφρ. Α. Μαντόγλου, επιμ. Στ. Παπαστάμου & Α. Μαντόγλου, Οδυσσεάς, Αθήνα 1996, σ. 36.

²⁴² Ο Macpherson σημειώνει την ύπαρξη τριών διαφορετικών μορφών του κομματικού συστήματος: α) ένα σύστημα δυο κύριων κομμάτων με αντιτιθέμενα ταξικά συμφέροντα, β) ένα σύστημα δύο κύριων κομμάτων ως χαλαρές οργανώσεις τοπικών συμφερόντων και γ) ένα πολυκομματικό σύστημα, όπου η κυβέρνηση αποτελεί συνασπισμό κομμάτων (Macpherson, *Η ιστορική πορεία...*, ό.π., σ. 100).

επομένως ενδιαφέρεται για το κοινό καλό, προκειμένου να έχει περισσότερες πιθανότητες υποστήριξης του από την πλειοψηφία. Ωστόσο αυτή η μετατόπιση προς το κέντρο συνεπάγεται σοβαρούς κινδύνους, καθώς σε μεγάλο βαθμό συμβάλλει στην πολιτική αδιαφορία.

Σύμφωνα με τους Tajfel και Turner η κοινωνική ταυτότητα αποτελείται «από εκείνες τις πτυχές της αυτοεικόνας ενός ατόμου που προέρχονται από τις κοινωνικές κατηγορίες στις οποίες θεωρεί ότι ανήκει».²⁴³ Τα άτομα ορίζουν τους εαυτούς τους κατατάσσοντας τους σε κοινωνικές κατηγορίες ή ομάδες, δηλώνοντας έτσι την ταυτότητά τους. Η Mouffe τονίζει τη σχεσιακή φύση όλων των ταυτοτήτων, επιχειρώντας να προσεγγίσει τις διαδικασίες συγκρότησής τους. Επικαλούμενη την έννοια του «καταστατικού έξω» του Derrida, υπογραμμίζει ότι η δημιουργία και διαμόρφωση μιας ταυτότητας προϋποθέτει πάντα τον ορισμό μιας διαφοράς.²⁴⁴ Πράγματι, όπως αποδεικνύεται και από αποτελέσματα πειραματικών ερευνών στο πεδίο των θεωριών της ταυτότητας, απαραίτητη συνθήκη για την κατάταξη των ατόμων σε κατηγορίες και την συγκρότηση της κοινωνικής τους ταυτότητας, αποτελεί η φυσική παρουσία των άλλων, εντασσομένων σε μια αντιπαρατιθέμενη κατηγορία-ομάδα.²⁴⁵ Κάθε ταυτότητα αφορά μια σχέση και προϋποθέτει την ύπαρξη ενός «άλλου» που βρίσκεται έξω από εμάς, την ύπαρξη μιας διαφοράς.²⁴⁶

Στη βάση, λοιπόν, των συλλογικών ταυτοτήτων, για την συγκρότηση ενός «εμείς» απαιτείται η αντιδιαστολή του με ένα «αυτοί». Μια τέτοια σχέση δεν είναι απαραίτητα ανταγωνιστική, μπορεί όμως κάτω από τις κατάλληλες συνθήκες, όταν θεωρείται ότι το «εμείς» απειλείται ή κινδυνεύει από την ύπαρξη αυτού του «άλλου», η σχέση αυτή να γίνει ανταγωνιστική.

Όπως υπογραμμίζει η Mouffe, οι συλλογικές ταυτότητες δεν αποτελούν ουσιοκρατικές δομές, αλλά διαμορφώνονται μέσα από τις διαδικασίες

²⁴³ Henri Tajfel & John Turner, «An Integrative Theory of Intergroup Conflict», στο W. G. Austin, & S. Worchel (επιμ.), *The Social Psychology of Intergroup Relations*, Brooks/Cole, Monterey CA 1979, σ. 40.

²⁴⁴ Chantal Mouffe, *Επί του πολιτικού*, μτφρ. Α. Κιουπκιολής, Εκκρεμές, Αθήνα 2010, σ. 23.

²⁴⁵ Tajfel & Turner, «An Integrative Theory of...», ό.π., σ. 34.

²⁴⁶ Mouffe, *Επί του πολιτικού*, ό.π., σ. 23.

συλλογικής ταύτισης και άρα μπορούν να προσλάβουν νέες μορφές.²⁴⁷ Οι κοινωνικές ομάδες ή οι κατηγορίες στις οποίες ανήκουν τα άτομα λειτουργούν ως περίγραμμα για την κατανόηση της κοινωνίας και την οργάνωση των στοιχείων για τον εαυτό και τους άλλους. Ωστόσο αυτές οι κατηγορίες δεν προκύπτουν αυθόρμητα αλλά είναι κοινωνικά κατασκευασμένες, δηλαδή αποτελούν προϊόντα της ανθρώπινης δραστηριότητας, όπως εκτυλίσσεται σε συγκεκριμένα ιστορικά πλαίσια.²⁴⁸

Η αποφυγή εμφανούς ταξικής τοποθέτησης από την πλευρά των κομμάτων και η μεθοδευμένη παρουσίασή τους ως εθνικά κόμματα, τα οποία ενδιαφέροντα για το σύνολο των (ταξικά διαιρεμένων) ομάδων ενός κοινωνικού σχηματισμού, αποτελεί πάγια στρατηγική, που στοχεύει στην ενεργοποίηση διαφορετικών μορφών συλλογικής ταύτισης (εθνική, θρησκευτική, κ.τ.λ.) εις βάρος της ταξικής ταυτότητας. Όπως αναφέρει χαρακτηριστικά ο Macpherson, «είναι αλήθεια ότι κανένα από αυτά τα συστήματα συσκότισης δεν θα είχε λειτουργήσει όπως λειτούργησε αν σ' ολόκληρη την χώρα είχε υπερισχύσει μια διπολική ταξική διαίρεση έναντι του αισθήματος εθνικής ταυτότητας και έναντι όλων των ιδιαίτερων θρησκευτικών, εθνικών και άλλων παράπλευρων ρευμάτων».²⁴⁹

Στις σύγχρονες καπιταλιστικές κοινωνίες της αγοράς, λοιπόν, η βασική λειτουργία του κομματικού μηχανισμού είναι η συσκότιση των ταξικών συγκρούσεων και διαφορών, η οποία επιτυγχάνεται μέσω της εξασφάλισης μιας φαινομενικής ισορροπίας μεταξύ προσφοράς και ζήτησης των πολιτικών αγαθών. Ωστόσο αυτή η ισορροπία, που θεωρείται ότι διασφαλίζεται, αντιστοιχεί σε μια ισορροπία της ανισότητας καθώς «ανταποκρίνεται σε απαιτήσεις που είναι πολύ άνισα αποτελεσματικές».²⁵⁰ Η οικονομική ανισότητα που συνεπάγεται η ίδια η φύση και η λειτουργία του καπιταλιστικού συστήματος, συνεπιφέρει την κοινωνική και πολιτική ανισότητα. Η άνιση

²⁴⁷ Αυτ., σ. 23 – 24, 85.

²⁴⁸ Margaret Wetherell, *Ταυτότητες, Ομάδες και Κοινωνικά Ζητήματα*, μτφρ. Ν. Μποζατζής, Μεταίχμιο, Αθήνα 2005, σ. 300.

²⁴⁹ Macpherson, *Η ιστορική πορεία...*, ό.π., σ. 101.

²⁵⁰ Αυτ., σ. 130.

κατανομή του πλούτου προφανώς αντιστοιχεί σε διαφορετικά επίπεδα ισχύος, δημιουργείται επομένως ένας συσχετισμός δυνάμεων όπου κάποιοι είναι κυρίαρχοι και κάποιοι κυριαρχημένοι, με το μεγαλύτερο μέρος του πληθυσμού μιας κοινωνίας να ανήκει συνήθως στη δεύτερη κατηγορία. Στο πλαίσιο, λοιπόν, της εξισορρόπησης προσφοράς και ζήτησης των πολιτικών αγαθών «οι περισσότεροι αποτελεσματικές απαιτήσεις είναι εκείνες των ανώτερων κοινωνικοοικονομικών τάξεων».²⁵¹

Τα άτομα που προέρχονται από τα χαμηλότερα κοινωνικοοικονομικά στρώματα συνεχίζουν να βρίσκονται σε μειονεκτική θέση, καθώς σε μεγάλο βαθμό «λόγω της εκπαίδευσης και του επαγγέλματός τους δυσκολεύονται περισσότερο από τους άλλους να λάβουν, να κατατάξουν και να εκτιμήσουν τις πληροφορίες που χρειάζονται για μίαν αποτελεσματική συμμετοχή».²⁵²

Ακόμη περισσότερο η συσκότιση των ταξικών ζητημάτων ενισχύει την πολιτική αδιαφορία. Ειδικότερα μέσα από την σταδιακή σύγχυση των διαχωριστικών γραμμών μεταξύ δεξιάς και αριστεράς και επομένως την επισκίαση της ταξικής ταυτότητας που συνεπάγεται η μετατόπιση των κομμάτων προς το κέντρο και η συνεπακόλουθη ανικανότητά τους να προβάλλουν σημαντικές εναλλακτικές λύσεις, εμποδίζονται οι διαδικασίες συλλογικής ταύτισης. Οι ψηφοφόροι αισθάνονται ότι δεν έχουν πραγματική επιλογή, με αποτέλεσμα να παρατηρείται μια απόσυρση από τις δημοκρατικές διαδικασίες, μια απογοήτευση και απαξίωση των δημοκρατικών θεσμών ακόμη και πολύ υψηλά ποσοστά αποχής.

Είναι άλλωστε χαρακτηριστική της αποτυχίας των παραδοσιακών κομμάτων να αντιληφθούν τη δυναμική του ταξικού ιδεολογικού σχηματισμού, η σταδιακή και τρομακτική άνοδος της ακροδεξιάς στην Ευρώπη. Αυτή η ιδιαίτερη σημασία των συλλογικών ταυτοτήτων βρίσκεται στο επίκεντρο του δεξιού λαϊκιστικού λόγου, ο οποίος έρχεται να συγκροτήσει μια διαφορετικού τύπου σχέση εμείς/αυτοί και να αντικαταστήσει την εξασθενημένη αντίθεση αριστεράς/δεξιάς με αυτήν που οικοδομείται ανάμεσα στον «λαό» και το

²⁵¹ Αυτ., σ. 131.

²⁵² Αυτ., σ. 129.

«κατεστημένο». Οι νέοι λαϊκιστές έχουν κατανοήσει σε βάθος, ότι το πολιτικό επιδιώκει πάντα το σχηματισμό ενός «εμείς» που αντιπαρατίθεται σε ένα «αυτοί». Η έλλειψη μιας ζωντανής δημοκρατικής αντιπαράθεσης και το έντονα συναισθηματικό περιεχόμενο της συλλογικής ταύτισης, που προσφέρει η λαϊκιστική πολιτική με άξονα τον λαό, εξηγεί την αλματώδη επιτυχία των δεξιών λαϊκιστικών κομμάτων και την αποδυνάμωση του ορθολογικού μοντέλου της δημοκρατίας. Από την μια πλευρά αυτό οφείλεται στην προάσπιση εκείνων των δημοκρατικών αιτημάτων, που δεν εξετάζονται από τα παραδοσιακά κόμματα. Ωστόσο δεν θα πρέπει να ξεχνάμε και να παραγνωρίζουμε τον ιδιαίτερος προβληματικό τρόπο που επιτυγχάνεται κάτι τέτοιο, δεδομένου ότι οι λαϊκιστικές αυτές πρακτικές στηρίζονται στην καλλιέργεια εντεινόμενων μηχανισμών αποκλεισμού, όπως είναι ο εθνικισμός και η ξενοφοβία.²⁵³

Η θεώρηση της δημοκρατίας του Schumpeter μπορεί να βασίζεται στην αρχή του ανταγωνισμού των πολιτικών ελίτ, ωστόσο αποδεικνύεται ότι οι ισχυρισμοί του ίδιου περί απουσίας του τέλει ανταγωνισμού στη σφαίρα της οικονομίας ισχύουν και για το πεδίο της πολιτικής. Το μοντέλο της κοινωνίας της ελεύθερης αγοράς, λοιπόν, δεν συνεπάγεται και ένα πολιτικό σύστημα που επικρατεί ο ελεύθερος ανταγωνισμός, καθώς σε αυτού του τύπου τις κοινωνίες μπορεί και να απαιτείται το ταξικό μονοπώλιο της πολιτικής εξουσίας.²⁵⁴ Τελικά οι ψηφοφόροι δεν έχουν να επιλέξουν ανάμεσα σε διαφορετικά πακέτα πολιτικών αγαθών και η πολιτική αγορά φαίνεται να είναι μάλλον ολιγοπωλιακή παρά ανταγωνιστική.²⁵⁵

Το θεωρητικό μοντέλο που προτείνει ο Schumpeter αφορά στην ουσία ένα περιγραφικό μοντέλο κυριαρχίας, που αναδεικνύει τις σχέσεις εξουσίας στην πολιτική σφαίρα και απομυθοποιεί την έννοια της λαϊκής κυριαρχίας. Όπως αναλύθηκε παραπάνω, ο ίδιος χαρακτηρίζει τις μάζες ως ανορθολογικές και επιρρεπείς στο συναίσθημα και την άγνοια, γι' αυτό και θεωρεί ότι έχουν

²⁵³ Mouffe, *Επί του πολιτικού*, ό.π., σ. 82 – 87.

²⁵⁴ Macpherson, *Democratic Theory. Essays in...*, ό.π., σ. 193.

²⁵⁵ Macpherson, *Η ιστορική πορεία...*, ό.π., σ. 131.

ανάγκη από μια ηγεσία ικανή να αποφασίζει για λογαριασμό τους. Υποστηρίζει ότι οι ψηφοφόροι είναι κακοί κριτές των μακροπρόθεσμων συμφερόντων τους και πολύ περισσότερο ανίκανοι να εκτιμήσουν τα εθνικά αλλά και τα διεθνή ζητήματα.

Μάλιστα, αυτή η θέση του Schumpeter ενισχύεται, καθώς φαίνεται ότι οι πολιτικές εκτιμήσεις του εκλογικού σώματος διαμορφώνονται κυρίως με βάση οικονομικά κριτήρια. Οι επικρατούσες οικονομικές συνθήκες είναι ουσιαστικά αυτές που καθορίζουν και τα αποτελέσματα των εκλογικών αναμετρήσεων. Σε περίοδο οικονομικής κρίσης τα άτομα έχουν την τάση να αποδίδουν ευθύνες στην εκάστοτε κυβέρνηση και την πολιτική ηγεσία, χωρίς να λαμβάνεται υπ' όψιν το σύνολο των πρακτικών και των πολιτικών που ακολουθήθηκε κατά το παρελθόν, πιθανώς από κάποια άλλη κυρίαρχη τότε κομματική ηγεσία, δεδομένου των μακροπρόθεσμων συνεπειών που συνεπάγεται πολλές φορές η υλοποίηση των πολιτικών προγραμματισμών.²⁵⁶ Επιπροσθέτως, διαπιστώνεται ότι η άγνοια των εκλογέων αναφορικά με ζητήματα πολιτικών αποφάσεων παραμένει σε ένα σχετικά σταθερό επίπεδο παρά τα αυξανόμενα ποσοστά εκπαίδευσης και επιμόρφωσης αλλά και του εύρους των πληροφοριών που είναι διαθέσιμες στις σύγχρονες κοινωνίες²⁵⁷.

Ωστόσο σε αυτό το σημείο προκύπτουν δυο κρίσιμα ζητήματα. Τα αυξανόμενα ποσοστά εκπαίδευσης αντιστοιχούν στην πράξη σε υψηλότερα επίπεδα επαγγελματικής εξειδίκευσης, που μάλιστα στις σύγχρονες καπιταλιστικές κοινωνίες προσλαμβάνουν έναν καθαρά τεχνοκρατικό χαρακτήρα. Αυτό το βλέπουμε ως επί το πλείστον στην περίπτωση των πολιτικών ελίτ, με τους τεχνοκράτες-εμπειρογνώμονες να καταλαμβάνουν τις θέσεις των πολιτικών ηγετών και ως ειδικοί να καλούνται να πάρουν πολιτικές αποφάσεις, οι οποίες όμως περιορίζονται κατά κόρον σε στρατηγικές διεύρυνσης και ενδυνάμωσης του κεφαλαίου, προάσπισης των συμφερόντων των μονοπωλίων, διάλυσης του κοινωνικού κράτους και κεφαλαιοκρατικοποίησης των εκπαιδευτικών ιδρυμάτων.

²⁵⁶ Manfred Prisching, «Rational Democracy, Deliberation, and Reality», *Critical Review: A Journal of Politics and Society*, τόμ. 22, τχ. 2 – 3, 2010, σ. 194.

²⁵⁷ Αυτ., σ. 191.

Επιπλέον η ενίσχυση της άγνοιας, της ημιμάθειας και των συναισθηματικών παρορμήσεων αποτελούν πρακτικές του κυρίαρχου συστήματος, όπου οι «πολιτικοί επιχειρηματίες», κατ' αντιστοιχία με τους οικονομικούς τους ομολόγους, προσπαθούν να ξεπεράσουν τους πολιτικούς τους ανταγωνιστές προωθώντας νέα θέλητρα (ιδέες, υποσχέσεις, οράματα), τα οποία είναι πιο πειστικά από αυτά των αντιπάλων τους, επικαλούμενοι το συναίσθημα, την πίστη, τον ενθουσιασμό, την έμπνευση.²⁵⁸

Πράγματι, ο υψηλός βαθμός πολυπλοκότητας των μεταμοντέρνων κοινωνιών, η ραγδαία εξέλιξη των πραγμάτων και η μαζική πληροφόρηση είναι τόσο εκτεταμένη, που τελικά τα άτομα αδυνατούν να διαχειριστούν όλα αυτά τα ερεθίσματα και τις κατακερματισμένες πληροφορίες.²⁵⁹ Σε αυτό το πλαίσιο οι εκλογείς συχνά αποκηρύσσουν την πολιτική συμμετοχή, προκειμένου να αποφύγουν την ενδελεχή επεξεργασία του τεράστιου όγκου των πληροφοριών και των μηνυμάτων που δέχονται και που πρέπει να αφομοιώσουν για την επαρκή συμμετοχή τους στην εκλογική διαδικασία.

Βέβαια σε αυτό το σημείο αξίζει να επισημανθεί και να αναγνωριστεί η συμβολή των *μέσων μαζικής ενημέρωσης* στην διαμόρφωση του τρόπου πρόσληψης και εκτίμησης των πληροφοριών. Η βασική λειτουργία που επιτελούν τα μέσα ενημέρωσης δεν περιορίζεται στην απλή μετάδοση του περιεχομένου ενός μηνύματος και την πληροφόρηση για τις σημαντικές κοινωνικοπολιτικές και οικονομικές, εθνικές ή διεθνείς εξελίξεις. Αντιθέτως πρωταρχικός τους στόχος είναι η ερμηνεία και η απόδοση ενός συγκεκριμένου νοήματος στο πλήθος των γεγονότων που παρουσιάζονται έχοντας ήδη υποστεί αξιολογική επεξεργασία. Εν προκειμένω, θα λέγαμε ότι ενώ φαίνεται να προσφέρεται μαζικά ένας τεράστιος όγκος πληροφοριών προς ενημέρωση των πολιτών, οι πολίτες-ψηφοφόροι δεν έχουν πρόσβαση σε καθαρή πληροφορία αλλά σε ένα σύνολο πρότερα ανασκευασμένων ερεθισμάτων, που επισκιάζουν τις πραγματικές εξελίξεις και ενισχύουν τις κυρίαρχες πολιτικές ηγεσίες. Άλλωστε τα κεφαλαιοκρατικά μέσα μαζικής

²⁵⁸ Αυτ., σ. 189.

²⁵⁹ Αυτ., σ. 190 – 191.

επικοινωνίας συνιστούν τον κεντρικό μηχανισμό της ιδεολογικής παραγωγής.²⁶⁰

Τελικά καλούμαστε να υποστηρίξουμε ότι η *ανορθολογικότητα* των εκλογών για την οποία κάνει λόγο ο Schumpeter δεν αποτελεί μια *a priori* κανονιστική αρχή. Αφενός οι άνθρωποι ως μέλη ενός κοινωνικού σχηματισμού βιώνουν διαφοροποιημένες ταυτότητες, ενστερνίζονται διαφορετικές και αλληλοσυγκρουόμενες πεποιθήσεις, αξίες, αντιλήψεις, αρχές. Σε αυτή τη βάση δεν μπορεί να καθοριστεί με ακρίβεια το σύνολο εκείνων των στάσεων ή των συμπεριφορών που μπορούν να χαρακτηριστούν ως ορθολογικές, έναντι των μη ορθολογικών. Αφετέρου η κατασκευασμένη βούληση των ψηφοφόρων δεν αντιστοιχεί σε μια ανυπέρβλητη παραδοχή της πνευματικής κατωτερότητας που χαρακτηρίζει τον πολιτικό άνθρωπο. Βέβαια, αυτής της διαπίστωσης φαίνεται να έχει επίγνωση και ο ίδιος ο Schumpeter όταν αναλύει τις προϋποθέσεις που πρέπει να τηρούνται για τη βέλτιστη δυνατή λειτουργία της δημοκρατικής μεθόδου και συγκεκριμένα όταν αναφέρει ότι «οι εκλογείς και τα κοινοβούλια πρέπει να έχουν αρκετά υψηλό διανοητικό και ηθικό επίπεδο που θα τους προστατεύει από τους απατεώνες και τους εκκεντρικούς, διαφορετικά όσοι άνθρωποι δεν ανήκουν στις δυο αυτές κατηγορίες μπορεί εύκολα να παρασυρθούν».²⁶¹

Το ερώτημα που τίθεται είναι υπό ποιες συνθήκες μπορεί να αναπτυχθεί η συναίσθηση της ευθύνης που έχουν τα άτομα ως πολίτες και να διευρυνθεί η δημοκρατική συμμετοχή. Ωστόσο σε μια κοινωνία που είναι ανίκανη να υπερβεί την κοινωνική και πολιτική ανισότητα, η πολιτική αδιαφορία ισχυροποιείται, καθώς τα άτομα αναγνωρίζουν ότι δεν μπορούν να συμμετάσχουν στη διαμόρφωση των πολιτικών αποφάσεων.

Μια πιθανή λύση για την ενίσχυση της δημοκρατικής συμμετοχής θα μπορούσε να είναι η αύξηση των εξουσιών και της δικαιοδοσίας των τοπικών αρχών, ως προς τη λήψη αποφάσεων, σε μια προσπάθεια προσέγγισης του υποδείγματος της άμεσης δημοκρατίας. Ειδικότερα, δεδομένου της αδυναμίας

²⁶⁰ Αυτ., σ. 199 – 200.

²⁶¹ Schumpeter, *Καπιταλισμός, Σοσιαλισμός και...*, ό.π., σ. 355.

εφαρμογής της άμεσης δημοκρατίας σε, γεωγραφικά και πληθυσμιακά, εκτεταμένες περιοχές, η αύξηση των δικαιοδοσιών των τοπικών αρχών (π.χ. σε επίπεδο δήμων) και η συμμετοχή στη λήψη πολιτικών αποφάσεων μέσω ενός συλλογικού οργάνου (π.χ. υποχρεωτικές συνελεύσεις), θα μπορούσε να αποτελέσει ένα ισχυρό κίνητρο για την ενεργοποίηση των πολιτών. Επιπροσθέτως, προκειμένου να αποφευχθεί ο κίνδυνος κατάχρησης των διευρυμένων εξουσιών των δήμων, θα μπορούσαν οι εκλεγμένοι εκπρόσωποι αυτών να λογοδοτούν σε μια ευρύτερη αρχή (π.χ. σε επίπεδο περιφέρειας) και όλες μαζί σε μια κεντρική αρχή δημοκρατικά εκλεγμένη. Σαφώς πολλοί παράγοντες πρέπει να ληφθούν υπ' όψιν σε μια τέτοια περίπτωση. Ωστόσο η άμεση συμμετοχή των πολιτών στις διαδικασίες λήψης απόφασης, θεωρούμε ότι παίζουν καθοριστικό ρόλο στη διεύρυνση της πολιτικής συμμετοχής.

Ο Schumpeter με την θεωρητική ανάλυση που πραγματοποιεί μεταβάλλει το ρόλο της δημοκρατίας από εργαλείο ελεύθερης και αυτόβουλης έκφρασης του λαού και κινητήρια δύναμη της κοινωνικής αλλαγής, σε μια συντηρητική δύναμη που μάλλον αντιστέκεται στην κοινωνική αλλαγή.²⁶²

Η δημοτικότητα της θεωρίας του οφείλεται σε μεγάλο βαθμό στο ότι κατέστησε συμβατές με την δημοκρατία μια σειρά επιστημονικών προτάσεων, που αναπτύχθηκαν σε θεωρητικά συστήματα κριτικά απέναντι στον μαρξισμό και το σοσιαλισμό.²⁶³ Μάλιστα η περίφημη αυτή προσέγγιση της δημοκρατίας από τον Schumpeter συντέλεσε στη διεύρυνση των ερευνητικών προσεγγίσεων στην κοινωνιολογία και τις πολιτικές επιστήμες, που μπορούσαν πια να εστιάσουν στη λειτουργία της δημοκρατίας χωρίς να δεσμεύονται από τις αρχές του καπιταλισμού είτε του σοσιαλισμού. Αυτή άλλωστε η ουδετερότητα είναι που διαφοροποίησε το έργο του Schumpeter από άλλα παρόμοια επιχειρήματα, που όμως έθεταν την δημοκρατία ενάντια στο σοσιαλισμό.²⁶⁴

²⁶² Christensen, «The Social Facts of...», ό.π., σ. 478.

²⁶³ Αυτ., σ. 479.

²⁶⁴ Αυτ.

Το μοντέλο του Schumpeter παρείχε μια τεχνική λύση που σκόπευε να εξαλείψει τον ιδεαλισμό από τη δημοκρατία μειώνοντάς τη σε ένα μηχανισμό που εξασφαλίζει το διαχωρισμό της κυβέρνησης από τη δημόσια σφαίρα. Αυτός ο διαχωρισμός είναι λειτουργικός καθώς θεωρείται ότι ο λαός προστατεύεται από τους ηγέτες, ενώ η ηγεσία απομονώνεται από τις μη ορθολογικές επιθυμίες του λαού. Επιπλέον σε σχέση με τη γενικότερη θεωρία του Schumpeter περί οικονομικής αλλαγής, οι μη ορθολογικές επιθυμίες του λαού έρχονται σε σύγκρουση με τις ορθολογικές διαδικασίες του καπιταλισμού, που ενσαρκώνονται στη φιγούρα του επιχειρηματία.²⁶⁵

Η θεωρία της δημοκρατίας που εισάγει ο Schumpeter εγκαινιάζει μια ολόκληρη εποχή κατά την οποία, με την κυριαρχία του τεχνοκρατισμού, όλες οι πτυχές της κοινωνικής ζωής, ανάμεσά τους η πολιτική δραστηριοποίηση και η εκπαίδευση, απομακρύνονται ενδελεχώς από κάθε ιδεολογική και κοινωνική βάση, κάτι που επιβεβαιώνεται άλλωστε από τις συστηματικές προσπάθειες υποβάθμισης των κοινωνικών επιστημών και τη σταδιακή απορρόφησή τους από τις στηριζόμενες στην αντικειμενική γνώση θετικές επιστήμες. Σε αυτό το πλαίσιο οι δημοκρατικοί θεσμοί αντιμετωπίζονται ως ένας ακόμη γραφειοκρατικός μηχανισμός διατήρησης και αναπαραγωγής του κυρίαρχου πολιτικού συστήματος και των ηγεμονικών σχέσεων κυριαρχίας. Η δημοκρατία εκλαμβάνεται ως ένα στατικό σύστημα οργάνωσης των πολιτικών διαδικασιών, που μάλιστα μπορεί να εφαρμοστεί εξίσου καλά και με τον ίδιο τρόπο τόσο σε ένα καπιταλιστικό όσο σε ένα σοσιαλιστικό σύστημα. Δεν είναι βέβαια τυχαίο το γεγονός ότι, όπως τονίζει χαρακτηριστικά ο Schumpeter, «οι απλές αυτές διαπιστώσεις εξαρτώνται από τον τρόπο με τον οποίο βλέπουμε το σοσιαλισμό και τη δημοκρατία».²⁶⁶ Αξίζει να σημειωθεί ότι οι αντιλήψεις αυτές του Schumpeter σχετικά με τη δημοκρατία συστηματοποιούνται σε μια περίοδο κατά την οποία το φαινόμενο της κοινωνικοποίησης της οικονομίας στην Ευρώπη παίρνει απρόσμενες διαστάσεις, θέτοντας σε κίνδυνο τα θεμέλια των εύθραυστων τότε κοινωνικοοικονομικών δομών του δυτικού

²⁶⁵ Αυτ.

²⁶⁶ Schumpeter, *Καπιταλισμός, Σοσιαλισμός και...*, ό.π., σ. 343.

καπιταλιστικού κόσμου. Θα μπορούσαμε επομένως να υποστηρίξουμε ότι ο ίδιος επιλέγει στρατηγικά να στηρίζει τη συμβατότητα του σοσιαλισμού, ως ένα οικονομικό καθεστώς κεντρικού σχεδιασμού του συστήματος παραγωγής, με τη δημοκρατική μέθοδο, όπως φαίνεται να εφαρμόζεται στις καπιταλιστικές κοινωνίες, προκειμένου να εξαλείψει τη σύγκρουση που εκ των πραγμάτων αναπτύσσεται ανάμεσα σε δυο κοινωνικοοικονομικά συστήματα με τελείως διαφορετική φιλοσοφία, κουλτούρα αλλά και οικονομικό σχεδιασμό.

Είναι αξιοσημείωτο το γεγονός ότι ενώ ο Schumpeter αναφέρεται στις θεσμικές μεταβολές του καπιταλιστικού συστήματος, περιγράφει τη δημοκρατία ως έναν γραφειοκρατικό μηχανισμό που λειτουργεί ως «πασπαρτού» και που μπορεί να εφαρμοστεί αυτούσια και με την ίδια αποτελεσματικότητα σε μια σοσιαλιστική κοινωνικοοικονομική οργάνωση. Αυτό συμβαίνει γιατί από τη μια αρνείται να συλλάβει τη δυναμική των δημοκρατικών θεσμών ενώ από την άλλη υιοθετεί μια ιδιαίτερος περιορισμένη αντίληψη για τον σοσιαλισμό. Ωστόσο θεωρούμε ότι τόσο ο καπιταλισμός όσο και ο σοσιαλισμός δεν αφορούν αποκλειστικά ένα οικονομοτεχνικό σύστημα αλλά πλαισιώνονται από μια πολιτισμική κουλτούρα και ένα συνεκτικό σύστημα ηθικών και φιλοσοφικών ιδεών, με αποτέλεσμα οι δημοκρατικοί θεσμοί, όταν εφαρμόζονται σε κάθε μια από αυτές τις δυο περιπτώσεις, να αποκτούν ένα συγκεκριμένο νόημα. Σε καμία περίπτωση δεν μπορούμε να εξετάσουμε τη δημοκρατία πέρα και έξω από το συγκεκριμένο κοινωνικό, ιστορικό και οικονομικό πλαίσιο στο οποίο εμφανίστηκε και αναπτύχθηκε.

Κλείνοντας, θα θέλαμε να τονίσουμε ότι η κυριαρχία του οικονομικού στοιχείου, ως κριτήριο για τη λήψη των πολιτικών αποφάσεων, αποτελεί ένα πολυδιάστατο φαινόμενο, με πολύπλοκες συνέπειες σε πολλά επίπεδα της κοινωνικής ζωής, θέτοντας υπό αμφισβήτηση ζητήματα εθνικής κυριαρχίας.

Η ένταξη των κρατών σε ένα σύνθετο και παγκόσμιο σύστημα διασυνδέσεων αλλά και οι επιπτώσεις της παγκόσμιας οικονομίας, της ταχείας ανάπτυξης των διακρατικών συνεργασιών και των τεράστιων αλλαγών στη φύση του διεθνούς δικαίου, περιορίζει την αυτονομία και παραβιάζει την κυριαρχία του

έθνους-κράτους.²⁶⁷ Οι πολιτικές ηγεσίες αδυνατούν να καθορίσουν το πλαίσιο των ρυθμιστικών κανόνων και να εφαρμόσουν πολιτικές διακυβέρνησης ανεξάρτητα από διεθνείς ή διακρατικούς περιορισμούς.

Ενώ το τέλος της κυριαρχίας των εθνών-κρατών προάγεται ως ένα νέο στάδιο για την απελευθέρωση του κόσμου από κάθε είδους διαιρέσεις και την εξάλειψη των συγκρούσεων, οξύνεται η ανάγκη για την εγκαθίδρυση μιας νέου τύπου καθολικής ηγεμονικής δύναμης. Με τη νεοφιλελεύθερη παγκοσμιοποίηση ζούμε μια διαδικασία υπερσυσσώρευσης του κεφαλαίου και αποκατάστασης της ανταγωνιστικότητας των αγορών μέσω της λιτότητας, της αποδυνάμωσης της μικρής ιδιοκτησίας και της εξαφάνισης του εργατικού κόστους παραγωγής.

Η *δημοκρατία ως μέθοδος* παρουσιάζεται ως η μοναδική εναλλακτική λύση που διαθέτουμε απέναντι στην τυραννία. Ωστόσο αποτελεί το ίδιο ένα ολοκληρωτικό μοντέλο, που στοχεύει στην απόσπαση της συναίνεσης για το διαχωρισμό μεταξύ κυρίαρχων και κυριαρχημένων, εκμεταλλευτών και εκμεταλλευμένων. Εν τέλει ακόμη κι αν απέχουμε πολύ από την επαρκή διατύπωση ενός νέου πολιτικού μοντέλου με διευρυμένη συμμετοχή, δεν σημαίνει ότι το μοντέλο της ισορροπίας σηματοδοτεί και το «τέλος της δημοκρατίας».

²⁶⁷ David Held, *Political Theory Today*, Polity Press, Cambridge 1991, σ. 201 – 202.

5. Συμπεράσματα

Το έργο του Joseph Schumpeter *Καπιταλισμός, Σοσιαλισμός και Δημοκρατία*, πρωτοδημοσιευμένο το 1942 και έπειτα από τέσσερα χρόνια συγγραφής, θεωρείται ως ένα από τα πλέον σημαντικά που σφράγισαν την εξέλιξη της θεωρητικής σκέψης μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, ασκώντας μεγάλη επίδραση στις εκκολαπτόμενες θεωρίες των πολιτικών επιστημών και της κοινωνιολογίας. Η προσέγγισή του Schumpeter στο ζήτημα της δημοκρατίας έχει επηρεαστεί από την προέλαση του ναζιστικού αυταρχισμού στην Ευρώπη και την επακόλουθη κατάρρευση της δημοκρατίας, μέχρι και το 1941 στην μεγάλη πλειονότητα των ευρωπαϊκών χωρών, καθώς και από την εμπορευματοποίηση της πολιτικής και πολλών πτυχών της καθημερινής ζωής που εμφανίζεται στις ΗΠΑ.²⁶⁸

Αν και τα πορίσματα των εργασιών του ελήφθησαν ως καινοφανή στον τομέα των δημοκρατικών θεωριών και ενώ στόχος και του ίδιου ήταν η συγκρότηση μιας ρεαλιστικής και πλήρως απομακρυσμένης από την παράδοση δημοκρατικής θεωρίας, ο ορισμός της δημοκρατίας από τον Schumpeter οφείλει τις θεωρητικές του καταβολές στο έργο προγενέστερων του θεωρητικών αναλυτών αλλά και στην ίδια τη φύση των επιστημονικών του ενδιαφερόντων. Όντας οικονομολόγος, δημιουργεί ένα δημοκρατικό μοντέλο που λειτουργεί κατά τα πρότυπα της αγοράς, εμπεριέχοντας μεθόδους και εργαλεία της οικονομικής επιστήμης στην ανάλυση της κυβερνητικής δραστηριότητας. Πλαισιώνει έτσι μια δημοκρατική θεωρία που βασίζεται στους νόμους του ελεύθερου ανταγωνισμού για την ανάληψη και διατήρηση της εξουσίας από την πλευρά των πολιτικών έναντι της απόκτησης προνομίων από πλευράς ψηφοφόρων, τονίζοντας την ανταλλακτική αξία που διακρίνει το εμπόριο των πολιτικών αγαθών. Παράλληλα εμπλουτίζοντας τις αναλύσεις του με στοιχεία της κοινωνιολογίας, των πολιτικών επιστημών και της κοινωνικής ψυχολογίας, διαμορφώνει τις απόψεις του για την δημόσια οικονομία και την αυτοκαταστροφική τάση της καπιταλιστικής κοινωνίας, δανειζόμενος στοιχεία από τον Marx, τη θεωρία της γραφειοκρατίας και της

²⁶⁸ Schmidt, *Θεωρίες της δημοκρατίας*, ό.π., σ. 229 – 230.

πολιτικής ηγεσίας από τον Weber και την άποψη για την χειραγώγηση της μεγάλης μάζας των ψηφοφόρων και την υποδεέστερη πνευματική και κριτική τους ικανότητα στον χώρο της πολιτικής από τον Gustave Le Bon.

Η δημοκρατία, επομένως, για την οποία κάνει λόγο ο Schumpeter αφορά μια περιορισμένη συμμετοχή των πολιτών και περιγράφεται στον αγώνα ανάμεσα σε διαφορετικές πολιτικές αρχηγείες (ελίτ), εντασσόμενες σε πολιτικά κόμματα, για την απόκτηση της εντολής του κυβερνάν. Με αυτόν τον τρόπο εγκαταλείπει την κοινότοπη ιδέα της λαϊκής κυριαρχίας και της έκφρασης της λαϊκής βούλησης μέσω του θεσμού της αντιπροσώπευσης, καθιστώντας σαφές ότι η μόνη συμμετοχή του λαού στην δημοκρατική διαδικασία αφορά την δυνατότητά του να επιλέγει και να εξουσιοδοτεί εκείνες τις κυβερνήσεις που θα αποφασίζουν για αυτόν.

Η επικράτηση της κοινωνίας της αγοράς, προωθώντας τις αρχές του φιλελευθερισμού, φαίνεται να έχει διαμορφώσει ένα ατομικιστικό μοντέλο ανθρώπου, σύμφωνα με το οποίο τα άτομα επιζητούν την μεγιστοποίηση των προσωπικών τους ωφελειών. Για τον Schumpeter τα άτομα μπορούν να πάρουν προσωπικές αποφάσεις και να επιλέξουν πραγματικά μόνο στον τομέα της κατανάλωσης και της ιδιωτικής τους ζωής. Όταν ενεργοποιείται η πολιτική τους ταυτότητα, οι εκλογείς αποδεικνύονται αδύναμοι να ανταπεξέλθουν σε ζητήματα που φαινομενικά παρεκκλίνουν από τη σφαίρα των άμεσων και προσωπικών οικονομικών τους συμφερόντων και ανίκανοι να αξιολογήσουν τις μακροπρόθεσμες επιπτώσεις των πολιτικών τους αποφάσεων. Ο μέσος πολίτης, λοιπόν, παρουσιάζει περιορισμένες πνευματικές και διανοητικές ικανότητες, μειωμένο αίσθημα ευθύνης και έναν παιδιάστικο τρόπο σκέψης, που τον καθιστά επιρρεπή σε συναισθηματικές παρορμήσεις. Θα μπορούσαμε, τελικά, να πούμε ότι μια τέτοιου είδους σκιαγράφηση του πολιτικού υποκειμένου, μας παραπέμπει στην *φυσική κατάσταση του ανθρώπου* όπως παρατίθεται από τον Hobbes.²⁶⁹

²⁶⁹ Για μια επισκόπηση των θεωριών του κοινωνικού συμβολαίου βλ. Άρης Στυλιανού, *Θεωρίες του Κοινωνικού Συμβολαίου. Από τον Γκρότιους στον Ρουσσώ*, Πόλις, Αθήνα 2006.

Μπορούμε πράγματι να διακρίνουμε τη συνάφεια που παρουσιάζουν βασικές αρχές της περιγραφικής θεωρίας του Schumpeter, με τη σύγχρονή μας πολιτική και κοινωνική πραγματικότητα, ιδιαίτερα στις συνθήκες της τρέχουσας παγκόσμιας οικονομικής κρίσης και τις συνεπακόλουθες αιματηρές απόπειρες διασφάλισης της ανταγωνιστικότητας της αγοράς και του καπιταλιστικού συστήματος, μέσα από την διαρκή απομάκρυνση των πολιτικών αποφάσεων από κάθε δημοκρατική βάση και την ολοένα και μεγαλύτερη ανάγκη παρέμβασης των *ειδικών-εμπειρογνομώνων* σε θέματα δημοσιονομικής και οικονομικής πολιτικής. Ως προς την περιγραφική της διάσταση, λοιπόν, η θεωρία της δημοκρατίας που προτείνει ο Schumpeter μπορεί να εκληφθεί ως ουσιαστικά ακριβής δεδομένου ότι αναφέρεται σε μια κοινωνία – και τους επακόλουθους θεσμούς της – εμποτισμένη από τις αρχές της ελεύθερης αγοράς.

Ωστόσο το ερώτημα που τίθεται, σε αυτό το πλαίσιο, και που αποτέλεσε τον κεντρικό προβληματισμό του παρόντος ερευνητικού εγχειρήματος είναι κατά πόσο η περιγραφική ορθότητα αυτής της θεωρίας συνεπάγεται και την δικαιολογητική της επάρκεια. Κατά πόσο δηλαδή οι θεωρητικοί της πυλώνες στηρίζονται σε επαληθεύσιμα αξιώματα, τα οποία δεν μπορούν υπό τις κατάλληλες συνθήκες να μεταβληθούν ή να ανατραπούν και έτσι να οδηγήσουν σε μια αναδιαμόρφωση της λειτουργίας των δημοκρατικών θεσμών.

Η επιχειρηματολογία μας στηρίχθηκε στις δυο κεντρικές διαστάσεις βάσει των οποίων θεμελιώνεται η θεωρία αυτή της δημοκρατίας του Schumpeter. Αφενός, υποστηρίξαμε ότι ο κομματικός μηχανισμός αδυνατεί να συλλάβει την δυναμική και τον ρόλο της έννοιας της ιδεολογικοπολιτικής σύγκρουσης και των διαδικασιών συλλογικής ταύτισης στη συγκρότηση της πολιτικής ταυτότητας και την δυνατότητα διεύρυνσης της πολιτικής συμμετοχής. Αφετέρου θελήσαμε να τονίσουμε ότι η ανορθολογικότητα που ο Schumpeter διατείνεται ότι χαρακτηρίζει το εκλογικό σώμα, η οποία σε μεγάλο βαθμό καλλιεργείται στρατηγικά από το κυρίαρχο κοινωνικοπολιτικό σύστημα, δεν αποτελεί σταθερό δεδομένο και επομένως δεν νομιμοποιεί τον κατά το

ελάχιστο περιορισμό της συμμετοχής των πολιτών στη λήψη των πολιτικών αποφάσεων.

Εν κατακλείδι, η θεωρία της δημοκρατίας του Schumpeter επιτυγχάνει να σκιαγραφήσει την προσπάθεια του κομματικού και πολιτικού μηχανισμού, να συσκοτίσει τον ταξικό διαχωρισμό προνομιούχων – μη προνομιούχων και να διαπραγματευτεί την επονομαζόμενη «πάλη των τάξεων», που δεν είναι άλλη από την μεγαλύτερη σύγκρουση που γνώρισε και συνεχίζει να γνωρίζει μέχρι σήμερα η ανθρωπότητα, αυτήν που προκαλείται από τις κοινωνικές ανισότητες και τις ανισοκατανομές του πλούτου. Μια τέτοια σύγκρουση στην πραγματικότητα δεν επιλύεται μέσα από την κοινωνική συναίνεση αλλά διατηρείται και μάλιστα νομιμοποιείται μέσα από τους ψευδαισθησιακούς μηχανισμούς της αποκαλούμενης αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας, που τελικά εξυπηρετεί την διατήρηση της καθεστηκυίας τάξης πραγμάτων και την ισορροπία της ανισότητας, προς όφελος της ιδιοκτησίας και του κεφαλαίου.

Η πραγματική αλλαγή μπορεί να επέλθει μόνο μέσα από την άρνηση αυτής της τρομερής δύναμης που κατέχει ο λαός: την *άρνηση της κοινωνικής συναίνεσης*.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Aron, Raymond, *Η εξέλιξη της κοινωνιολογικής σκέψης*, Τόμος Β΄, μτφρ. Μ. Λυκούδης, Γνώση, Αθήνα 1993.

Bellamy, Richard & Baehr, Peter, «Carl Schmitt and the Contradictions of Liberal Democracy», *European Journal of Political Research*, τόμ. 23, τχ. 2, Φεβρ. 1993, σ. 163–185.

Christensen, Michael, «The Social Facts of Democracy: Science Meets Politics with Mosca, Pareto, Michels, and Schumpeter», *Journal of Classical Sociology*, τόμ., 13, τχ. 4, Νοεμβρ. 2013, σ. 460 – 486.

Cristi, Renato, *Carl Schmitt and Authoritarian Liberalism: Strong State, Free Economy*, University of Wales Press, Cardiff 1998.

Dahms, F. Harry, «From Creative Action to the Social Rationalization of the Economy: Joseph A. Schumpeter's Social Theory», *American Sociological Association*, τόμ. 13, τχ. 1, Μάρτιος 1995, σ. 1–13.

Deutsch, W. Karl, «Joseph Schumpeter as an Analyst of Sociology and Economic History», *The Journal of Economic History*, τόμ. 16, τχ. 1, Μάρτ. 1956, σ. 41–56.

Heertje, Arnold, «Schumpeter and Methodological Individualism», *Journal of Evolutionary Economics*, τόμ. 14, τχ. 2, 2004, σ. 153–156.

Heilbroner, L. Robert, *Οι φιλόσοφοι του οικονομικού κόσμου. Η ζωή και οι ιδέες τους*, μτφρ. Ν. Λιγγρή, Β. Λιγγρή, Κ. Παπαμιχαήλ, επιμ. Θ. Μανιάτης, Κριτική, Αθήνα 2000.

Held, David, *Political Theory Today*, Polity Press, Cambridge 1991.

Held, David, *Μοντέλα Δημοκρατίας*, μτφρ. Μ. Τζιαντζή, Κ. Κέη, Γ. Βογιατζής, επιμ. Γ. Μανιάτης, Πολύτροπον, Αθήνα 2007.

Hodgson, M. Geoffrey, «Meanings of Methodological Individualism», *Journal of Economic Methodology*, τόμ. 14, τχ. 2, Ιούν. 2007, σ. 211–226.

Macpherson, B. Crawford, *Democratic Theory. Essays in Retrieval*, Oxford University Press, Oxford 1977.

Macpherson, B. Crawford, *Η ιστορική πορεία της φιλελεύθερης δημοκρατίας*, μτφρ. Ε. Κασίμη, Γνώση, Αθήνα 1986.

- März, Eduard, *Joseph Schumpeter, Scholar, Teacher & Politician*, Yale University Press, New Haven & London 1991.
- Medearis, John, «Ideology, Democracy and the Limits of Equilibrium: A Schumpeterian Critique», *British Journal of Political Science*, τόμ. 31, τχ. 2, Απρ. 2001, σ. 355 – 388.
- Moscovici, Serge, *Η ψυχανάλυση, η εικόνα της και το κοινό της*, μτφρ. Μ. Κολώνιας, επιμ. Α. Μαντόγλου, Οδυσσέας, Αθήνα 1999.
- Mouffe, Chantal, *Επί του πολιτικού*, μτφρ. Α. Κιουπκιολής, Εκκρεμές, Αθήνα 2010.
- Muller, Jan-Werner, *Ένας επικίνδυνος νους. Η επίδραση του Καρλ Σμιτ στον ευρωπαϊκό μεταπολεμικό στοχασμό*, μτφρ. Α. Συριοπούλου, επιμ. Α. Κιουπκιολής, Πόλις, Αθήνα 2010.
- Musgrave, A. R., «Schumpeter's Crisis of the Tax State: an Essay in Fiscal Sociology», *Journal of Evolutionary Economics*, τόμ. 2, τχ. 2, 1992, σ. 89–113.
- Pérez, A. Juan & Mugny, Gabriel, *Η Θεωρία της Επεξεργασίας της Σύγκρουσης. Διαδικασίες Κοινωνικής Επιρροής*, μτφρ. Α. Μαντόγλου, επιμ. Στ. Παπαστάμου & Α. Μαντόγλου, Οδυσσέας, Αθήνα 1996.
- Prisching, Manfred, «Rational Democracy, Deliberation, and Reality», *Critical Review: A Journal of Politics and Society*, τόμ. 22, τχ. 2 – 3, 2010, σ. 185 – 225.
- Schmidt, G. Manfred, *Θεωρίες της δημοκρατίας*, μτφρ. Ε. Δεκαβάλλα, επιμ. Δ. Δώδος, Σαββάλας, Αθήνα 2004.
- Schmitt, Carl, «Preface to the Second Edition (1926): On the Contradiction between Parliamentarism and Democracy», στο *The Crisis of Parliamentary Democracy*, The MIT Press, Μασαχουσέτη 1985.
- Schmitt, Carl, *Η Έννοια του Πολιτικού*, μτφρ. Α. Λαβράνου, επιμ. Γ. Σταμάτης, Κριτική, Αθήνα 2009.
- Schmitt, Carl, *Σχετικά με τα τρία είδη της νομικής σκέψης*, μτφρ. Χ. Παπαχαράλαμπος, Παπαζήση, Αθήνα 2009.
- Schumpeter, A. Joseph, «The Crisis of the Tax State», στο R. Swedberg (επιμ.), *Joseph A. Schumpeter, The Economics and Sociology of Capitalism*, Princeton University Press, Princeton, New Jersey 1991.
- Schumpeter, A. Joseph, *History of Economic Analysis*, Routledge, Abingdon 1997.
- Schumpeter, A. Joseph, *Καπιταλισμός, Σοσιαλισμός και Δημοκρατία*, μτφρ. Χρ. Τσαμπρούνης, επιμ. Μ. Ψαλιδόπουλος, Παπαζήση, Αθήνα 2006.
- Schumpeter, Joseph, «On the Concept of Social Value», *The Quarterly Journal of Economics*, τόμ. 23, τχ. 2, Φεβρ. 1909, σ. 213–232.

Schumpeter, A. Joseph, *The Theory of Economic Development, An Inquiry into Profits, Capital, Credit, Interest, and the Business Cycle* [1912/1934], Transaction, New Brunswick (U.S.A.) 1983.

Smith, Adam, *Ερευνα για τη φύση και τα αίτια του πλούτου των εθνών*, μτφρ. Δ. Καλιτσουνάκης, Παπαζήση, Αθήνα 1999.

Swedberg, Richard, «Introduction, The Man and His Work», στο R. Swedberg (επιμ.), *Joseph A. Schumpeter, The Economics and Sociology of Capitalism*, Princeton University Press, Princeton, New Jersey 1991.

Swedberg, Richard, «Εισαγωγή», στο Joseph A. Schumpeter, *Καπιταλισμός, Σοσιαλισμός και Δημοκρατία*, μτφρ. Χρ. Τσαμπρούνης, επιμ. Μ. Ψαλιδόπουλος, Παπαζήση, Αθήνα 2006.

Swedberg, Richard, *Schumpeter, A Biography*, Princeton University Press, Princeton, New Jersey 1991.

Tajfel, Henri & Turner, John, «An Integrative Theory of Intergroup Conflict», στο W. G. Austin, & S. Worchel (επιμ.), *The Social Psychology of Intergroup Relations*, Brooks/Cole, Monterey CA 1979, σ. 33 – 47.

Weber, Max, *Η πολιτική ως επάγγελμα*, Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας Πανεπιστημίου Κρήτης, Ρέθυμνο, 2004.

Weber, Max, *Οικονομία και Κοινωνία. Κοινωνιολογικές έννοιες*, Τόμος 1, μτφρ. – επιμ. Θ. Γκιούρας, Σαββάλας, Αθήνα 2005.

Wetherell, Margaret, *Ταυτότητες, Ομάδες και Κοινωνικά Ζητήματα*, μτφρ. Ν. Μποζατζής, Μεταίχμιο, Αθήνα 2005.

Αγγελίδης, Μανόλης, «Βαϊμάρη: Σύνταγμα και έκτακτη ανάγκη», στο *Η Δημοκρατία της Βαϊμάρης και οι σημερινές «αναβιώσεις» της*, Νήσος, Αθήνα 2012.

Κονδύλης, Παναγιώτης, *Το Πολιτικό και Ο Άνθρωπος. Βασικά Στοιχεία της Κοινωνικής Οντολογίας*, Τόμος Ια, μτφρ. Λ. Αναγνώστου, επιμ. F. Horst, Θεμέλιο, Αθήνα 2007.

Μαντόγλου, Άννα & Μελέτη, Κυριάκος, *Επιστημονικός Λόγος περί Κοινωνικών Αναπαραστάσεων και Ιδεολογιών*, Παπαζήση, Αθήνα 2013.

Παπαστάμου, Στάμος & Μιούνυ, Γκάμπριελ, *Μειονότητες και Εξουσία. Μια κοινωνιοψυχολογική και πειραματική προσέγγιση της κοινωνικής επιρροής και συμπεριφοράς των μειονοτήτων*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2001.

Παπαστάμου, Στάμος, *Εισαγωγή στην Κοινωνική Ψυχολογία. Η παράδοση*, Τόμος Β', Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2006.

Στυλιανού, Άρης, *Θεωρίες του Κοινωνικού Συμβολαίου. Από τον Γκρότιους στον Ρουσσώ*, Πόλις, Αθήνα 2006.